



TITOKZATOS SZIGET

Mezei Ottó Csontváry-tanulmányai



A címlapon: *Titokzatos sziget*, 1900-as évek eleje, mgt.; a borító belsejében: *Esti halászat Castellamaréban*, 1901. mgt.; *Világító éj Castellamaréban*, 1901. mgt.; *Áldozati kő Baalbekben*, 1906. mgt.; *Mária kútja Názáretben*, 1908. Magyar Nemzeti Galéria tulajdona; a hátoldalon: *Naplemente a nápolyi öbölben*, 1901. mgt.; *Visszatekintő nap Trauban*, 1899. mgt. A belső címoldalon: *A magyarok bejövetele*című ceruzavázlat részlete





TITOKZATOS SZIGET

Mezei Ottó Csontváry-tanulmányai

A nemrég elhunyt Mezei Ottó hatalmas, feldolgozásra váró hagyatékot hagyott maga után, amelynek katalogizálása is komoly feladat. Életében rendkívül sok témával foglalkozott, nagyon elmélyülten, rengeteg feljegyzést készítve kutatásai során. Leginkább a huszadik század művészete foglalkoztatta, többnyire olyan területek, amelyekkel művészettörténészként korábban nem figyelt más, vagy nem azokra a szempontokra, amelyeket ő fontosaknak tartott. Csontváry művészete, élete, társadalmi eszméi, kéziratainak értelmezése évtizedeken át érdeklődése előtérben álltak. Amikor a Mezei-életmű feldolgozásának és közkinccsá tételének fontos-

ságára közlésre nem került Csontváry-tanulmányainak publikálásával hívjuk fel a figyelmet, a legkönnyebb és leghálásabb utat választjuk. Ezek a tanulmányok a több szekrénynyi kéziratból viszonylag könnyen összegyűjthetőek voltak és általános érdeklődésre tartanak számot. A kéziratok válogatását Mezei Kristófnak köszönjük, a képeket a Lehel Ferenc: *Csontváry Tivadar* (1931) és a Kieselbach Galéria *Modern magyar festészet 1892-1919* című kötetéből (2003) vettük, utóbbiak esetében köszönjük a reprodukciók rendelkezésünkre bocsátását és a mángyűjtők hozzájárulásának megszerzését, és a tulajdonosoknak a közlési jog átengedését.

MEZEI OTTÓ CSONTVÁRY KOSZTKA TIVADARRAL FOGLALKOZÓ ÍRÁSAI

A jegyzék a hagyaték első, nem teljes átnézése, valamint bibliográfiai adatok áttekintése után készült, lehetséges, hogy még további kéziratok, publikációk is előkerülnek. Egyes tanulmányokhoz bőségesen készültek kéziratok jegyzetek, amelyek feltehetően sok, a végleges kéziratban nem szereplő adatot is tartalmaznak. A tanulmányok megírásának időpontja – azaz keletkezésük sorrendje – a hagyaték áttekintésének jelenlegi állapotában nem volt egyértelműen tisztázható. Az alábbi sorrend kialakításánál a kéziratokon esetlegesen előforduló évszámot, illetve a publikációk időpontját vettük figyelembe.

- jelzi a jelen mellékletben közölt írásokat

Csontváry és az újabb Csontváry-értékelés. Halálának ötvenedik évfordulóján (megjelent a *Nagyvilág* 1969/9. számában, 1385-1390. oldal)

- cím nélkül (Gegesi Kiss Pálnak 1977-ben küldött kézirat, 5 oldal)
- Csontossy, a gácsi gyógyszerész (Gegesi Kiss Pálnak 1977-ben küldött kézirat, 17 oldal)

Gerlőczy Gedeon (megjelent a *Művészet* 1977/9. számában)

Kosztka Tivadar gácsi közművelődési tevékenysége 1884–1891 között (megjelent a *Művészet* 1979. januári Csontváry emlékszámban, 2-9. oldal, 45 jegyzettel, képekkel)

Az „élő perspektíva” (megjelent a *Művészet* 1979. januári Csontváry emlékszámban, 10-15. oldal, képekkel)

Gondolatok Csontváry: *Attila köve* című festményének értelmezéséhez (kézirat, 12 oldal, előadás a Népművelési Intézet kisdaléris konferenciáján, Balatonalmádiban, 1980 tavaszán)

Adatok Csontváry Kosztka Tivadar gácsi gyógyszerészi éveiből (kézirat, 15 oldal, 29 jegyzet) (megjelent a *Gyógyyszerészet* 1980. júniusi számában, 215-218. oldal, 24 jegyzettel, a kézirat kicsit javított változata)

Csontváry Kosztka Tivadar családfája (kézirat, 4 oldal)

Csontváry a *Panaszfal Jeruzsálemben* című festményének eszmetörténeti háttere és a belső kép problémája (megjelent az *Ars Hungarica* 1986/2. számában, 184-199. oldal)

16 Csontváry festmény rövid ismertetése (kézirat, 24 oldal)

- A Janus-arcú Kosztka Tivadar (kézirat, 17 oldal, megjelent a *Palócföld*-ben, 1988.)
- Csontváry, avagy az emelkedés belső útjai (kézirat, 12 oldal, előadás az *Életfa Jungiánus Egyesület* előadássorozatán 1989. október 14., a *Nagyvilág* visszautasító levelével)

Csontváry Baalbekje, mint kozmoszmodell (kézirat, 41 oldal, 51 jegyzet)

Csontváry Baalbekje, mint ezotérikus kozmoszmodell (kézirat, 63 oldal, 105 jegyzet; az 1. sz. jegyzete szerint az Eötvös József Alapítvány támogatásával készült 1989/90-ben)

Csontváry kozmoszmodellje, a Baalbek (megjelent a *Kortárs* 1991/7. számában, erősen rövidített változat)

Csontváry Kosztka Tivadar: *Naptemplom Baalbekben (Szíria)* (megjelent a *Csontváry dokumentumok** I. kötetében, 1995. 196-210. old, 39 jegyzettel, a 63 oldalas kézirathoz képest – különösen az ezotérikus magyarázatok vonatkozásában – jelentős mértékben rövidített és átalakított változat)

- Csontváry alternatív vallásossága (kézirat, 10 oldal, 17 jegyzettel, előadás a *Magyar Vallástudományi Társaság* első konferenciáján, 1992. október 5-7.)

A szimbolizmus új értelmezése Csontvárynál (megjelent a Márton László szerk.: *Szabadkőműves gondolatok* c. kötetben. Budapest, 1993. 117-129. oldal)

Bevezető Csontváry Kosztka Tivadar írásaihoz és feljegyzéseikhez (megjelent a *Csontváry dokumentumok* I. kötetében, 1995. 7-26. oldal, 24 jegyzettel)

- Csontváry *Titokzatos szigete* és a castellamarei képek (kézirat, 5 oldal, az *Új Művészet* 1997-es visszautasító levelével)

* *Csontváry dokumentumok I-II.* Új Művészet, *Tanulmányok* sorozat első tagja, é.n. (1995) (első kötet: Csontváry írások Gegesi Kiss Pál hagyatékából, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta, a bevezető és záró tanulmányt írta Mezei Otto; második kötet: A Gerlőczy-féle Csontváry kézirat Romváry Ferenc olvasatában)

(CSONTVÁRY SZEGEDEN)¹

cím nélküli kézirat, 1977

Mi történt Kosztka Tivadarral 1879 márciusában Szegeden, azokban a napokban, amelyek saját bevallása szerint döntő hatással voltak rá? A szegedi árvíz borzalmas élményei, úgy tűnik, életének más fordulatot adtak, s végül is, újabb élményekkel tetézve, abba az irányba terelték, amely az „igazság hirdetésének” a korábbiaknál eredményesebb módjához, a nagy hivatáshoz vezette el. A szegedi eseményeket rögzíti ugyan nagyobb önleletrajzában, de az a néhány erősebb emlék, amely a korabeli sajtótudósítások kuszább emlékeivel összekeveredve három évtizeddel később is többé-kevésbé elevenen élt benne, kevés ahhoz, hogy mindössze ezekre támaszkodva próbáljuk rekonstruálni mindazt, ami akkor végbemehetett benne. Az is valószínűnek látszik, hogy önmagát, mint az események részvevőjét a valóságosnál magasabb beosztásúnak tünteti fel, orvosként, amely szerep korábbi beosztásából, a tisztii főorvosi hivatalban betöltött állásából önként adódhatott. Végül az is szembe-tűnő, hogy 1910 körül papírra vetett visszaemlékezéseibe mennyire beleszővődnek az emberi életben, saját életén eltűnődő, idősödő férfi elmélkedései.

A Szegedi Napló 1879. április 16-i számába Porzsozt Gyula, az árvíz mentési munkálatainak aktív részvevője *Kirándulás az Öthalomra. Reminiscencia.* címmel érzélgős hangú tárcát ír. Két fiatal leányt csónakáztat meg az apadó víztengeren, s a leírásba, kontrasztként, beleszővi néhány mondatban március 11-e és 12-e szörnyűséges emlékeit: „*Kis flotillánk elérte az alföldi vaspálya szomorú emlékü nyúlógátját, áthaladtunk a szörnyű szakadáson – teremő isten! milyen emlékek! Márc. 11. és 12-ének rémes emlékei! Mintha most is látnám azt az örült rohanást, a töltésen villogó szuronyokat (ti. a katonákét), s az (ártól) visszavetett munkás had kétségbeesett vergődését; mintha mentőcsónakomat most is dobálná a vadul betört piszkos áradat – s álmaimból most is föl-fölráz a nyomorultul elveszettek rémes sikolya, a házak recsegése és a végvonagló hörgése!*” E sorokban semmi túlzás nincs.

Ami e két napon történt, arról a szemtanúk, mint elemi erejű kataklizmáról emlékeznek meg. A kataklizma árvíz idején mindig veszedelmet jelentő vad szélviharral kezdődött, 11-én este nyolc és kilenc óra között. A város körül elterülő óriási víztömeg fekete fodrokat vetve emelkedni kezdett, a levert cölöpök sorra az árba fordultak, s a napok óta egyre nedvesedő nyúlógát megingott. A Dorozsmától keletre fekvő Öthalomnál 25 méter hosszúságban átszakadt a gát, s a sebesen betörő víz lenyargalt a pályaudvarig. Ez a gátszakadás éjjel egy óra körül történt, s Szeged pusztulását jelentette. A városra zúduló áradatnak néhány óra leforgása alatt másfélszáz ember esett áldozatul, a következő napok áldozatainak száma ehhez képest elenyésző. A március 18-

i felvétel alapján a pusztító ár e néhány nap alatt 5585 házat döntött össze. A mentési munkálatokban résztvevőket fogadó látvány borzalmas volt, a fővárosi lapok hosszú tudósításokban számoltak be a Jókai tollára méltó jelenetekről. Csakhogy az 1879-es szegedi árvíz az 1838-as pestinél katasztrofálisabb volt. Kosztka Tivadar ennek az árvíznek nem volt, nem lehetett Kárpáthy Zoltánja, nem is próbálta magát ilyen színben feltüntetni. A víz elem, a pusztító áradat, végső fokon e kataklizma élménye azonban nem hagyja el többé, ez tör fel belőle egyik indulatos gácsi újságcikkében, majd sokkal drámaibb módon – festészetében.

Kosztka Tivadar azért sem lehetett a szegedi árvíz Kárpáthy Zoltánja, mivel sem 11-én, sem 12-én nem tartózkodott Szegeden. 13-án – napközben – érkezett a budapesti önkéntesekkel Szatymaz felől, akik az ezredesi tilalommal dacolva, s a szolgálati út megkerülésével a parancsnokoló tábornokhoz fordultak, s az ő engedélye alapján előző nap keltek útra. Szatymaztól súlyos viszontagságok között jutottak be, csónakon, az árban úszó városba. A néhány nappal korábbihoz hasonló orkán azonban kidobta őket az Öthalomra, s legnagyobb részük ott is rekedt éjszakára, hajlék, ruha, élelmiszer nélkül, nyomorultul kiteve a zuhogó, jeges esőnek. Kosztka azonban két legénnyel nekivágott a háborgó tengernek, vállalva a vízbe fordulás kockázatát, s el is jutott az állomás közelében húzódó nagy töltésig. Itt a csónakot elsodorta előlük az ár, s nem maradt más választásuk, mint megvárni a katonai pontont, amely a városházához vitte őket.

A látvány, amely a városházán fogadta Kosztkát, nemcsak az ő egyetlen képre összpontosított leírásából, hanem egy, március 13-i sajtótudósításból is ismeretes. Az épület földszintje a víz miatt nem volt megközelíthető, a közlekedés az első emelet egyik ablakához támasztott létrán bonyolódott le. „*A közgyűlési terem – írja a tudósító – méltó volna Munkácsy ecsetére. A karzat alsó kolonnádjá mögött alszik a mentők egy része – 14-16 órai szolgálat után 4-5 óráig.*” A karzaton városi hivatalnokok, polgárok családjai-nak nőtagjai ütöttek tanyát, szalmazsákokra telepedve. „*A terem maga tömve van, panaszosok, kérelmezők, segítséget sürgetők, őrtisztek, mentők, hírlaptudósítók, ordonán-cok (katonai küldöncök) lótnak-futnak, kiabálnak, szitkozódznak pokoli zajjal. Az egyiknek pénz kéne, a másiknak csónak, a harmadiknak ellopták a ruháit, az őrtiszt rap-portíroz, a laptudósító kotnyeleskedik, s fontoskodik.*” Kosztka összezárva a menekültekkel és katonákkal az éjszakai inspekciós szolgálatot vállalja.

A budapesti önkéntesek 8-10 napig maradtak Szegeden. E fáradtságos napok Kosztkát az emberi élet törékenységére döbentették rá, az elemi erejű pusztulás képét vitte innen magával. „*Ugyan mit vétettek ezek az emberek, hogy a sors kivétel nélkül a vízzel lepte meg őket*” – kérdezi magában öreg korában is. A mentési munkálatok pillanatképei addigra elhalványodtak benne, vagy talán feleslegesnek érezte újra felidézni őket. Megelégszik annak rögzítésével, hogy a mentésben maga is részt vett, bár – amint a korabeli tudósításokból értesülünk – 14-ig az emberleletek mentése lényegében befejeződött. „*Siettem menteni, ami menthető volt* – írja. – *Utamban láttam szegényt-gazdagot egy-egy kenyérért küzdeni, fázni, dideregni, mert legtöbbnek ru-*

¹ Gegesi Kiss Pálnak 1977. május 16-án írt kísérőlevelében Mezei Ottó írja: Egy dolgot nem sikerült tisztáznom, azt ti., hogy vajon az egyéves önkéntesekkel vagy az egyetemi hallgatókkal együtt ment-e Csontváry Szegedre. Az ő önleletrajzi szövegét összevetve a szegedi Lázár György visszaemlékezésével, az első látszik valószínűbbnek. A szerző egy olyan, perdöntőnek látszó, Ábrányi Kornéltól származó vezércikkre hivatkozik, amelynek sajnos nincs nyoma. Valószínű, hogy anekdotában maradt.

hája, mindene odaveszett; különösen a földszintes házak lakóinak csak a koldusbot maradt a kezében.”

Látta még a házak vagy a fák tetejéről összeszedett szerencsétleneket, a pályaudvari vagonokba bezsúfoltakat, a százlábú híd melletti barakkban, az ún. halott-barákiában kiterített, ismeretlen hullákat, a váratlanul összeroszkodó házakat, s a szanaszét úszkáló ingóságokat. Látta a Tiszapart egész hosszában végighúzóódó bódékat és sátrakat, magukba roskadó lakóikkal, akik „*a fájdalom és a keserűség csendes panaszolkodásai közt elmélkedtek a múlttól és a jelenről*”; s látta az Úszegedről Temesvár felé menekülők hosszú sorát. A város utcáiban pedig „*a katonák szakadatlanul hordták a kimentett holmit, de alig volt azokban valami használható, mert ekkorra már nagyobb részt eláztak, szétmállottak*”. Leverő, keserű tapasztalatot szerzett Kosztka Tivadar ezekben a napokban, egy életre szólót, nemcsak a víz pusztító csapásáról, s a sors kegyetlenségéről, hanem a bűnös mulasztás beláthatatlan következményeiről is. A fővárosi lapok egyrészt részletesen ismertették Ferenc József március 17-i látogatását, másrészt – az ellenzékiek – szelíd kíméletlenséggel támadták a Duna- és Tisza-szabályozás évek óta húzóódó áldatlan állapotát, amelynek Szeged a szerencsésebb kimenetelű 1876-i árvíz után most végzetes módon áldozatául esett. Tisza Kálmán azzal fogadta volna Szeged pusztulásának hírért, hogy a március 11-i „*éjjeli szélvihar nem volt neki bejelentve*”...

Kosztka Tivadar „*ilyen tapasztalatok után*” érthető módon „*kedvetlenül került vissza Budapestre, teste-lelke pihenésre szorult*”.

CSONTOSSY, A GÁCSI GYÓGYSZERÉSZ²

1977

Kosztka Tivadar gácsi éveit, pontosabban közéleti tevékenységét az újabban előkerült hírlapanyag alapján tisztázottan tekinthetjük. Cikkei világosan igazolják, hogy 1885 és 1887 között élénk közművelődési tevékenységet folytatott, amelynek eredményeként a Felső-Nógrád megyei Közművelődési Egyesület beválasztotta a vezetőség tagjai közé. Tevékenysége elsősorban reformjavaslatok felvetéséből és megvalósításuk szorgalmazásából állt. E javaslatok egy része (óvoda, magyar nyelvű leányiskola) megvalósításra is került. Amikor azonban a gazdasági életet érintő reformjavaslataival áll elő, amelyek végső fokon társadalmi reformerként tüntetik fel, nyilvánvalóan falba ütközik. A mezőgazdaság, ezen belül a gyümölcsstermesztés és az ipar fejlesztését szolgáló javaslatai nem találnak meghallgatásra az élénk kereskedelmet lebonyolító Losoncon sem, amelynek lapjába ezekben az években rendszeresen írt. E cikkek alapján azonban gyógyszerészi működéséről nem alkothunk magunknak képet, legfeljebb annyit tudunk meg, hogy magakészítette szereket és – konyakot árult. A szeszárítás miatt perbe is keveredik a regáléjogot bérlő Gróf

² Ismét a kísérőlevélből: Ezzel (s a korábbi gácsi témájú tanulmánnyal) egész gácsi tevékenysége tisztázottan tekinthető, eltekintve attól, hogy Gácsról hová távozott. Utolsó 2-3 gácsi esztendejéről, amely igen nyomozható lehetett számára, nem valószínű, hogy sikerül adatot találni.

Forgách családdal, de gyógyszerészi működéséte az a per és annak kimenetele voltaképpen nem érinti. Annyit mindenképpen megtudunk, hogy magát „*kezdő gyógyszerésznek*” nevezi, aki „*még mindig nagy terhekkel küzd a napi kenyérért, sem fekvő birtokkal, sem készpénzzel nem rendelkezik*”. Cikke, amelyből idéztünk, 1886. december 5-én jelent meg.

Kosztka Tivadar azonban nemcsak a *Losonc és Vidéké*-be írt, hanem – éppen ezekben a hónapokban – a *Gyógy-szerészi Hetilap*ba is – Csontosy, illetve Csontosy néven. E két cikke közül az első *A gyógyszerárak helyzete a vidéken*, a második *A gyógyszerárulás, tekintettel a vidékre* címmel jelent meg, mindkettő két-két folytatásban. Ilyen jellegű cikkeket a lap az idő tájt nemigen közölt, a lapszerkesztő Schedy Sándor, a gyógyszerészeti irodalom jeles művelője, nyomban az első cikk közlésekor a szerzőt további, hasonló „*életre való eszmék fejtegetésére*” buzdítja. Mindkét írás, akárcsak a *Losonc és Vidékében* megjelentek, személyes tapasztalatain alapul, s mindkettőt a lehetetlen helyzet fölébe kerekedés, az egész vidéki gyógyszerészséget érintő orvoslás szándéka jellemzi.

A gyógyszerészek áldatlan társadalmi helyzetét, amelyet az 1848-as törvény eltörlésével az abszolútizmus honosított meg, a korabeli szaklapok ismételt felpanaszolták, sőt annak megreformálására 1865-ben az *orvosok és természetvizsgálók* nagygyűlésén határozati javaslat is született. A javaslat tervezetben maradt ugyan, de érdemes egy-két pontját felsorolni, Kosztka gácsi helyzetének, s két cikkének közelebbi megértése miatt is: legyen a gyógyszerészet közegészségügyi intézmény, mint korábban, s vonják ki a kereskedelmi minisztérium hatásköréből, mert ezáltal a gyógyszerész az *iparúzóknak osztályába* soroltatott, amelyben az *Apotheker* betűrendben az *Abdecker* (gyepmester!) után következett (Kosztka is felpanaszolja fent említett, indulatos hangú írásában, hogy évi adója a kapás emberével azonos, csak azért, mert ő „*nem gácsi hancsár, azaz polgár*”); mindenképpen legyen gyógyszerészi szakelőadó a kereskedelmi minisztériumban, mert jelenleg ott senki sem képviseli a gyógyszerészség érdekeit, s ennek köszönhető, hogy a különböző kérelmek mindössze a minisztérium irattárát szaporítják stb. stb. A gyógyszerészek helyzetén nem segített a közegészségi tanács felállítására, sem az 1876-os közegészségi törvény. Súlyosbította viszont a körülményeiket a feleslegesen nagyszámú gyógyszerár-felállítási engedély kiadása (1876 és 1894 között 541), továbbá az 1878-as cégbejegyzési törvény, amelyre a gyógyszerész, mint *kereskedelmi foglalkozású* kötelezve érezte magát, de mint *közegészségi intézmény tulajdonosa* – nem. E törvény értelmezésével állt összefüggésben a számtalan szeszárulási perlekedés: a konyakot ugyanis a jövedéket ellenőrző közegek nem voltak hajlandók gyógyszernek tekinteni, holott az így szerepelt a hivatalos gyógyszerkönyvben.

Milyen élete volt hát egy vidéki gyógyszerésznek, olyannak, aki a gyógyszerészetet – számolva azzal, hogy anyagiak híján nem sikerült patikához jutnia – egész életre szóló foglalkozásként űzte? A *Gyógy-szerészi Hetilap* 1879-ben *Muki bácsi* címmel egy vidéki patikustól származó *életképet* tesz közzé, amelynek nemcsak az ad érdekeséget, hogy töviről hegyire megismerjük egy vidéki patikus

napi munkáját, életmenetét, végső soron igen lehangoló, kisszerű sorsát, hanem az is, hogy az életkép tójakú vidéken játszódik, valahol a Felvidéken. A szóban forgó gyógyszerész már hatvan fele jár, de még mindig ad magára valamit. „Igazság szerint már rég tisztos öszbe borult haján ragyog a bécsi korommal festett fekete pomádé. Bajusza csak úgy mered kétfelé a tisztaüjlakitől, melyre büszke, hogy tudja a titkos prescriptióját. Kabátja két ujjára viaszos vászonból varrt fekete tokot húz, hogy a régi jószágot a szétfreccsenő linimentumtól megóvja. Orrán tallér nagyságú pápaszem fityeg; most már szükségből, keserves műsájból, nem úgy, mint harminc esztendővel ezelőtt: hetykélkedésből. Télen hat, nyáron már öt óra előtt talpon van. A laboráns nem lehet magára hagyni a törölgetésnél, mert a carminativa gyakran fordulna elő a defectus-könyvben.

Kinyitás után első gondja megnézni: hány a grádus, hogy áll az ablak közt a jövődőlő barát csuklyája. Mert ez nagyban emeli tekintélyét, ha egyik-másik nagy jó urammal felvilágosítást adhat arról az ördögös barátról, aki az időjárás előre meg tudja mondani. Valamikor a madárkitöméshez is értett, de most már reszket a keze; nem tud jól nyúzni. Azok a meredt szemű baglyok is őrá vallanak ott az állvány tetején. Kenegeti is őket majd mindennap kékkő oldattal, hogy pusztulásuknak elejét vegye. Úgy elszuszog, úgy elpizmog velük, mintha tulajdon gyermekei volnának. Mikor ezzel készen van, felhúzza a korra nézve körülbelül vele egy ívású patikai órát, mert ahhoz csak ő ért. Pontosán is repetál, csak a mutatója késik mindennap egy fertályt; különben nincs vele sok baj. Ezután megnézi a defectus-könyvet, s még a nap sem kelt föl, már pattog a szén, izzik a windofen, nyúlik a szörp, csattog a mucilago, hubog a linimentum, forr a Vlemingk-oldat. Kilenc óra felé jár az idő, kezdődik az ambulatorium.”

Megjelennek a kliensek, egész sereg asszony népség, s hozzák a vényeket. Muki úr pedig a mozsarat, porkártyát most is úgy csattogtatja, mintha másképpen nem is lehetne. Ez is emeli renoméját a praxisban; mert micsoda mulya expedíció is volna az, ha nem harangoznának melléje a mozsárral; hogyné! ez olyan ünnepies színt kölcsönöz a dolognak, mint templom előtt az ágyúzás. Jönnek csinos szobalányok. A negyedik egy levélkét ad át. A válasz erre egy kis bepecsételt csomagocska; tartalma két kis üvegecske: az egyik I., a másik II. jellel van ellátva. Ha már most úgy firtatni lehetne, ez vagy az a nagysám miért nem került még a huszadik télen sem a báli tudósító bájoló stb-jei közé, hanem még mindig teljes nevével ékeskedik a kitüntetett szépek között, nem egy felfedezésre juthatnánk, melyben Muki bácsinak nem csekély érdeme van.

Újra nyílik az ajtó, egyszerű parasztember lép be. Adjon isten atyámfia, mi tetszik? Hej, tetszene nékem valami, de magam sem tudom hogy mi; maguk tán majd jobban tudják. Nekem különben csak úgy javasolták, hogy forrasztó kí. Mennyiért? Elég lesz tán egy garas ára. Így dolgozunk kint az uraságnál, mert ott voltunk részen is, tizenharmad magunkkal, most már harmadik eszten-deje. Hát a takarásnál az anyjukom is volt, markot verni; aztán van egy nyolcesztendősi kislányunk, hát azt is kivit-

tük. Osztán éppen ma egy hete történt, hogy amint ott játszott körülöttünk a juhász Misi fiával, hát észre se vettük, a masina magához kapta a kis ruhájánál fogva úgy, hogy a kis combjáról egészen levált a huska, osztán most már nagyon csúnya. Hát az ispán úr cselédjei ezt javasolták neki, hogy vigyek. Majd avas hájjal összetörjük, osztán azt rakjuk rá, ha a jó isten megkönyörülne rajta, mert már nem nézhetjük a kínját. Ebbe kis üvegbe pedig szolgáljon háromfélét: álkörmöst, szíverősítőt, bakvért. Ez meg az anyjukomnak lesz. Mióta a kis lányunkon az a szerencsétlenség történt, ő is olyan rossz vagy mi; éjszaka úgy föl-fölrebben. Hanem hát, hogy is kéne ezt innya? Maguk tán jobban tudják, már hogyné tudnák. Mire aztán Muki bácsi az ákovita szíverősítő használatának módja felől kellően informálja, az atyafi egy keszkenőbe elpakolja, amit vett; megköszöni a jó tanácsot, s keresztyén emberhez illendő módon elköszön.

Így telnek el Muki bácsi napjai, évről évre egyformán, csak azzal a különbséggel, hogy ma szerda van, holnap csütörtök lesz. Nagyon lelkiismeretes ember. Principálisa nem is sokat törődik vele; csak kasszát csinálni néz be esténként a patikába; meg ha az öregnek kimenője van. Bizony a kimenő is most már igazán pihenő. Csak néha szánja rá magát, hogy kisétal a város végéig. Ott meg a cigánygyerekek majd leuúzzák egy krajcsásákáér a Náccsá-gos Urát. Legalább ebben a címben is részesül. Vagy néha kiballag a principális úr szőlejébe, megnézni, érik-e már a szilva. Ismerősei nincsenek; azok, akikkel valamikor amolyan kuszi-barátságban állott, már régen meghasasodott úri emberek lettek a vármegyén. Azok pedig ővele nem sokat törődnek.”

Kosztka Tivadar nem ilyen típusú gyógyszerész volt. Önmagát, mint korábban említettük, *polgárnak*, helyesebben értelmiséginek tekintette. Életrajzából tudjuk, hogy kiváló kereskedelmi érzeke volt, de a korabeli egyetemi évkönyvek arról is tudósítanak, hogy a kétéves gyógyszerészeti tanfolyam elvégzése után 1877 és 1879 között négy félévet lehallgatott az egyetem jogtudományi karán, rendkívüli hallgatóként. Egyetemi tanulmányainak, amint önéletrajzában írja, az 1879-es szegedi árvíz mentési munkálatai során szerzett meghüléses betegség vetett véget. Mesterségét a fentebb megismert Muki úrral szemben nemcsak kenyérkereső foglalkozásnak, hanem a társadalom életével összefüggő, s annak fejlődését befolyásolni kívánó hivatásnak is tekintette. Szerencsés időszakban járt egyetemre, a kiváló tudós-tanárok egész sora tanított akkortájt a budapesti egyetemen, s bár kései önéletrajzában az önművelést tekinti az emberi fejlődés rugójának, nem kétséges, hogy tanárai, elsősorban Margó Tivadar, az összehasonlító anatómia professzora számos nemes eszmét hintett el a kereskedőséggel már korábban szakított, s most új életet kezdő diplomás fiatalemberben. A tanulási kedv az egész Kosztka-családot jellemezte, s ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy pontosan ugyanezekben az években, 1876 és 1882 között a hatvanadik (!) életévét jócskán túlépett apa, Kosztka László orvosi tanulmányokat folytat. Margó Tivadar két évvel volt fiatalabb őnála.

Ismerjük 1879-es rektori székfoglaló beszédét, amely gondolatgazdagságával magasan kiemelkedik a

szokványos évelejei szónoklatok közül. Az elhangzottakat nyilván oktató munkája során sem tévesztette szem elől, s hatásának egyik titka az a meggyőző gondolatgazdagság lehetett, amely a darwinizmus hazai képviselőjének előadásából áradt, s amely Kosztka Tivadart is megragadta egyetemi éveiben. „*Nem szabad feledniünk soha – hangsúlyozza Margó –, hogy a tudományegyetem egyszersmind és főleg tudományművelő és tudósokat képező intézet. Az egyetemek legnagyobb fontossága éppen azon magas feladatban rejlik, hogy oly férfiakat képezzen minél nagyobb számmal, kik – beavatva az önálló gondolkodás és kutatás munkájába – az egyetem által kifejlesztett produktív képességüket a tudomány, a nemzet és emberiség javára értékesítsék. A világ jövője ugyanis azon nemzetek kezeiben leendő, amelyeknek sikerülni fog a természet megfjtése – és törvényeinek alkalmazásában kortársaikat, habár csak néhány lépéssel is, megelőzni.*” A magas fokú tudományos képzés igénye beszédének többször visszatérő gondolata: „*Csakis alapos képzettségű, és önálló szellemű tudományos szakférfiak képesek a praktikus (!) élet különböző állásaiban nehéz feladatuknak helyesen megfelelni, nem pedig azon gépiesen sablonszerű ún. praktikus férfiak, kik egyedül a gyakorlatilag fontosabb tételek, a praktikus formulák és fogások ismeretére támaszkodnak, minden szabadabb és önálló tudományos gondolkodásra vagy tevékenységre képtelenek.*” Annak jellemzésére, hogy a tudományos képzést, a morált és a nemzet fejlődését mennyire szoros összefüggésben álló kérdésnek tekinti, álljon itt még egy mondat beszédének fejező részéből: „*Nemzeti életünk és jövőnk biztosítása céljából is kell művelniünk a tudományt, s általa terjeszteniünk a felvilágosodást és művelődést a társadalom minden rétegében; főképp az értelmi és erkölcsi erők (Margó kiemelése) ama fegyverek, melyektől a döntő győzelem leginkább függ, s melyek segítségével a kisebb nemzetek sikerrel állhatják ki a versenyt még a nagyobb számú népekkel szemben is.*” Margó Tivadar hangja az önértetes nemzeti értelmiség képviselőjéé. Kosztka a maga helyén, Gácson nem kisebb öntudattal képviseli a közművelődést, a közegészség s az általános nemzeti fejlődés ügyét.

Kosztka Tivadar 1886 nyarán, illetve 1887 elején foglalja össze két-két és fél éves gyógyszerészi munkája tapasztalatait. Tisztában van azzal – le is írja –, hogy tevékenysége a fejlődés ügyét szolgálja, s ilyen módon „*sem az újabb viszonyokhoz nem alkalmazkodó dzsentrik, vagyis a volt földesúri nemesek, (a gácsi Forgáchok!) sem a gyógyszerészi kar maradi gondolkodású tagjai*” (a Muki bácsik!) szemében nem találhat megértésre. Kritikai helyzetfelmérésében mindkettő negatív szerepet játszik: „*Tessék egy civilizálatlan vidéken, ahol még a szegénységgel is számolni kell, a vénasszonyok kuruzsló hadával, a kocsmárosok, szatócsok s kereskedőkkel állást foglalni úgy orvosnak, mint gyógyszerésznek, s hivatkozni a törvényre, mint olyanra; a vénért 20–40 krajcárt, a gyógyszerért ugyanennyit követelni akkor, mikor a vénasszonyok csupa baráti szeretetből adják a fiúveket egy db kenyérért, a kocsmárosok, szatócsok, kereskedők a cseppeket két krajcárért oly mennyiségben, hogy a beteg el is alélhat tőle. ... Magam részéről azt tapasztaltam, hogy*

egy laikus és tudákos közt óriási a különbség, s míg a laikus nyugodtam szavaz bizalmat a gyógykezelésnek, a tudákos hitetlenkedik és megkísérel orvosi véleményeket kitudni s azokat összevetni, s jaj annak a vidéki orvosnak, akinek nincs bölcs nyelve; az egyetemi tanárok véleménye Damokles-kardként nehezedik népszerűségére, gyakorlatára s tekintélyére is.”

Az egyedüli kivezető utat forradalmian radikális megoldásban látja, amely pontosan ebből az időből származó gazdasági természetű reformjavaslataival együtt az alacsonyabb néposztályok érdekét szolgálja: „*Közegészségi szempontból, hol a szűkség parancsol, a kevésbé vagyonosak és szűkölködők az állam költségén gyógykezeltesenek. (Csontváry kiemelése) Mert, ha egy ország az állatok nemesítésére nagy összeget képes áldozni, arra, amitől az ország jövője, az államok biztonsága függ, békés időben már áldozatot hozni, nem csak határozottan mutatja a szűkség, de az állam iránti érzék, a hazafiság nyíltan parancsolja is.*” A bátor hangú javaslat megfelelő értékeléséhez tudnunk kell, hogy „*a szegény lakosság gyógyszerellátásának kérdésével*” csak két és fél évvel később, 1889 végén a *Gyógyszerészi Közönyvezércikkben* foglalkozik, s arra a megállapításra jut, hogy „*a bajokon csak kiterjedtebb állami intézkedéssel lehet segíteni*”, s nem „*az árszabvány tételeinek leszállításával*”. Amikor pedig egy évvel később egy Zemplén megyei kórorvos azt javasolja, hogy „*az állam tegye a népnek az orvosi segélyt ingyen hozzáférhetővé*”, a javaslatot a *Gyógyszerészi Közönyszerkesztősége*, várhatóan, ellenérzéssel fogadja.

Kosztka első írásának további részében, a második folytatásban, logikus okfejtéssel egy újabb javaslat indokolását adja elő. Célja a közegészségügyi törvény egyik pontjának megváltoztatása, amelynek értelmében – így hangzik Kosztka indítványa – „*a gyógyszerár felállítására csak akkor engedhető meg, ha annak fennállhatása (ti. anyagilag) biztosítva van*”. Kosztka ugyan nem hivatkozik rá, de az 1883-as új szabályrendelet a *gyógyszertárak felállítására, kezelésére és átruházására tárgyában* előírta, hogy „*a felállítani kért gyógyszerár forgalmi körét köteles a folyamodó a kérvényben tüzetesen kijelölni*”, csak hogy ez – úgy látszik – *pro forma* előírás maradt, s a nagyszámú engedély kiadása (húsz év alatt a gyógyszerárak száma megkétszereződött!) azt eredményezte – ezt Kosztka nyilván joggal hangsúlyozza –, hogy az új gyógyszerárak nagy része nem felel meg a közegészségügyi követelményeinek. Minthogy ő a gyógyszerárakat a *közegészségügy úttörőinek* tekintette, alapvető szempontja teljességgel érthető, hiszen – mint mondja – a további húsz évben csakis a helyzet még fokozottabb romlása várható. Ha manapság egy 1000–1200 ft.-ot, tehát igen alacsony összeget forgalmazó gyógyszerárat még bérbe is kínálnak, a bérlő annyira keveset tud majd fizetni a tulajdonosnak, hogy az a megélhetéshez sem elegendő, nem hogy a gyógyszerár korszerű, a közegészségügy szempontjából kifogástalan üzemeltetéséhez! – teszi hozzá személyes hévvel: kifakadása arra mutat, hogy a bérbeadás gondolata őt is jó ideje foglalkoztathatja...

Árad belőle a panasz, s ezeket a panaszokat nyilván első gácsi éveiben szerzett tapasztalatai mondatják vele:

„A kereskedők, szatócsok stb. a gyógyszerészt jogosan megillető jövedelmétől megfosztják, a gyógyszerészek életképességét alapjukban megingatják, s alig van módja a gyógyszerésznek ezen élősdiek merész támadásai ellen magát megvédeni, s ezek miatt esik el a gyógyszerész azon mindennapi pénzforrástól, melyet kézi eladásnak neveznek, s melynek az élelmezésen kívül a kereskedői számlát 1/4 évenként kellene fedezni, mert a vényekre kiszolgált orvosi szerek meg nem tagadhatók, s már régen bevett szokás szerint évi számlára vitetnek. Mindezek oda hatnak, hogy a gyógyszerésznek adósságát szaporítják, míg végre hitele kimerítettén, az ily kisforgalmú gyógyszerésztulajdonosának helyzete elviselhetetlen lesz, s bekövetkezik azon időpont, melyben hogy a lefoglalástól vagy a csődtől meneküljön, akarva- nem akarva gyógyszerésztárát másra átruházni kénytelen, holott ha az őt jogosan megillető jövedelem törvényellenes úton tőle el nem vonatik, a gyógyszerész tisztességesen megállhatott volna, s a közegészségügy érdekét a vidéken, ahol elhelyezve van, erőteljesen támogatta volna.” A végkövetkeztetés az elmondottak alapján nem kétséges: a közegészségügyi törvény mindenképpen módosításra szorul. Az átruházás ugyanis az új szabályrendelet értelmében azt jelenti, hogy az illető gyógyszerész „új gyógyszerésztári jogosítványért tíz évig nem folyamodhat”.

Következő, második cikkében kertelés nélkül a gácsi állapotok ismertetésére tér át. Mind gyógyszerészet-történeti, mind Kosztka személyes vonatkozása miatt érdemes idézni: „A vidéken, pl. nálunk, nemcsak a kereskedő, hanem elsősorban némely pap, a regálébérlő, a kocsmáros, a szatócs, a bába, a vándor zsidó, a vénasszonyok, s a cigányok azok, kik többé-kevésbé kuruzsolnak, s ellátják a közönséget mindenféle szerekkel. Így egyes papok homoeopátia mellett köhögés elleni porokkal, labdacsokkal is üzérkednek; a regálébérlők magas fokú szeszt kicsiben is árusítanak emberi s állati gyógycélra, a kocsmárosok mindenféle fiúeknek készletben tartásával, pálinka és borban való áztatással itatják a betegeket, a szatócsok, kereskedők mindazt, amit a nép venni szokott, 2 krajcárért árusítanak, ilyenek: cseppek, szeszfélék ...; a bábák nemcsak az abortusz előidézését tartják jó üzletnek, hanem szó szoros értelmében véve ezek a fő kuruzslók saját konyhájukon főzik a teákat, a flastromokat, altatókat s hashajtókat; még hátra vannak a vénasszonyok, akik egész nyáron át gyűjtik a különböző fiúveket, s ezek elárúsításából élnek télen, s végül jön a vándor zsidó, aki a köhögési cukorkákat, s itt-ott labdacsokat visz a hátán, elől pedig a kezében egy zacskó nadállal házalva; az utóbbi üzlethez még a cigányok is hozzájárulnak, és így készen van a tudós társaság minden betegség gyógyítására.” Nemcsak az egyszerű falusiak bíznak bennük, hanem a tekintélyes polgárok is, s „ha egy főszolgabírónak gyermeke betegszik meg, oda előbb a tudós bábát vagy egy kuruzsló asszonyt hívnak meg, s ha ezek egyike valami cifra nevű fiúvet ajánl mint egyedüli sikeres szert, hát akkor van lótás-futás, házról házra kerestetik azt, s ha már sehol sem található, jönnek a gyógyszerésztárba előbb megkérdezni, vajon van-e ez?”

Mi keresni valója lehet ezek után Kosztka Tivadamnak Gácson? – teszi fel az olvasó a kérdést. Nyomban megtud-

juk, hogy ezek az állapotok akkor uralkodtak, amikor ő megtelepedett a községben, s működése feladatának kezdetől fogva azt tekintette, hogy mindezt felszámolja. Tevékenysége elvi s gyakorlati célját, a küzdelem módozatait logikusan végiggondolja: „Mi a célunk? Az, hogy a kézi eladást emeljük, s mi kuruzsoljunk? nem lehet; s így csak az a célunk marad hátra, hogy a közönséget a gyógykezelésnek megnyerjük, s az orvosi vények munkálatai hozzák meg azt a jövedelmet, amire egy vidéki gyógyszerész is utalva van.” Érthető tehát, hogy miért nevezte a gyógyszerésztárakat a közegészségügy úttörőinek, s bár természetesen anyagi számítás is vezette, ami a közismert nagy hivatással összefüggésben állt, az sem kétséges, hogy tettében jelentős mértékben befolyásolta mindaz a nemes eszme, amit az egyetemről vagy még korábról hozott magával. Lássuk tehát, hogyan virágoztatta fel – legalábbis átmenetileg – a gácsi gyógyszerésztárat, amelyet ilyen módon, ahogy azt első írása alapján gondolhattuk volna, nem fog bérbe adni akármilyen áron.

„Mikor magamnak is a vidékre jutott a letelepedésre, azzal fogadtattam a szolgabírók részéről, ön szerencsétlen itt nem fog megélni, hisz a megye is csak azért ellenezte a gyógyszerész felállítását, mert a megélhetésre való alapot nem látta biztosnak, amennyiben a nép teljesen szokatlan az orvosi gyógykezeléstől, s szegény. De én mint szakember körültekintem a vidéket, s azt találtam, hogy a felállítandó gyógyszerész előtt több mint 40 kis községnek, vagyis 25-30 ezer léleknek el kell haladnia, ha piacra készül. A másik körülmény az volt, hogy az orvos állítása szerint e vidéken a szatócsok, kocsmárosok, regálébérlők több mint ezer ft. értékű Hoffmann- és fahéj-cseppet hurcolnak be Teschenből, s a nép a legkisebb bajjal hol a paphoz, a bábához, a regálébérlőhöz vagy valamely vénasszonyhoz fordul segítségért, s ezt is ezer ft.-ra vehetni; s így 3 és 4 ezer ft. forgalomra volt kilátás. De mi történt? Mielőtt letelepedtem volna, tekintetbe véve a szegény vidék lakosait, elhatároztam, hogy a lehető egyszerű és olcsó kiszolgálással fogom a vidéket szolgálni s megnyerni; s csak például hozom fel, midőn egy kis pohárka Hoffmann-cseppet 3 kr-ba számíték, s egy vén 30-40 kr-nál nem volt több – talán a véletlen is úgy akarta, hogy az orvos akkor drágább szereket nem rendelt –, egy egész bizottság ostromolt meg (persze az érdekelt gyógyszerárulókból), hogy ha oly olcsón adom a szereket, a nép, melyekhez szokva nincs, nem fogja elfogadni mint jó gyógyszerésztári szereket, s adtak is tanácsot, a regálébérlő képviselője, hogy a Hoffmann- és a többi cseppeknek pohárkája 10 kr legyen, a vények pedig 2-3 forintot tehetnek ki; mert a nép úgy van szoktatva, hogy mikor az orvost hívják, 20-30 ft áll készen egy parasztagdánál a költségek fedezésére. És ily tanácsokkal halmoztak el, sőt ami több, még az orvost is erről meggyőzni akarták – természetesen saját érdekében.

Rövid időre tisztában voltam a helyzettel, s meg voltam teljesen lepetve és áthatva, hogy szegény a vidék, s a szegény földhöz tapadt nép képes legyen 20-30 ft-ot orvosra, gyógyszerre költeni? Ez mégis csak sok! Figyelő állást foglaltam el, s azt tapasztaltam, hogy a jelentkező betegeket a község végén már a kuruzslók fogadják; s hol

egyik, hol a másik kocsmába vagy a bábához viszik mel-
lékutakon, elkísérve felszerelik, s a pénztől kifosztják, leg-
följebb 2 kr-ért olyasmért küldték a gyógyszerertárba, mi
alig érhető volt. Nem telt bele két hónap, télen történt, s
én kiismertem ellenfeleim fegyvereit, kiismertem a gyen-
geségüket, s hallgattam.

Előbb a gyógyszerertárt oly karba helyeztem, hogy
mindenkinek feltűnt, s hogy mi kívánni való sem maradt
fenn; egy sebészi, egy specialitás s három belgyógyászati
szakaszra osztám fel, s mindent, amit gyógyszerertárban
láttam a külföldön, még a citromot sem véve ki, megsze-
reztem, lehetőleg első vagy második kézből, s nem kellett
kárral adnom a házi szereket, s ellenfeleimmel bátran
kiállhattam a versenyt; árjegyzéket küldtem a vidékre, elviül
tízvévén ki e jelmondatot: „szerezzük be a legjobbat legol-
csóbban”, és nem sópánkodtam azon, hogy a nagy közön-
ség pártfogása meddő, de nem is volt már szükség kuruzs-
lókra, kiknek hátat fordított a közönség, s így senki segé-
lyére sem voltam kényszerülve, aki megvédjen a szolgál-
bírák zaklatásaitól, kik eltoltak valamennyi szeszt tar-
talmazó gyógyszernek vény nélküli kiszolgálásától, s ezt
az alispáni hivatal is helyben hagyta. De mert nemcsak a
jog, hanem a kötelesség érzete, állásom s a gyógyszerertár
jó hírneve hátrálásban nem akadályozott, nem tágítottam;
s a vidéknek közönségét úgy a cseppekkel, mint a só
és só nélküli borszesszel, úgy a nadályokkal, mint a gyógy-
fűvekkel megnyertem, s himlőbetegeknél a citrommal való
kuruzslásnak is véget vettem, mert ezeket a legjobb minő-
ségben a gyógyszerertárban olcsóbban szerzi be a nagy
közönség.

A fent jelzett per alapja az, hogy ahány liter borszeszt
behozok, oly mérvű regálé csonkítást követek el; ezen ügy
ügyvédem kezében van, s jelenleg a Belügyminisztérium-
nál; remélhetőleg nemsokára le is jön, mert másfél év óta
ki vagyok téve a kellemetlenségnek, a rágalomnak, de
hiába, az a tudat serkentett, hogy ha a kuruzslókat el
nem némítom, el kell buknom; s így a közegészségügynek
határozott előnyére úgy a gyógyszerertárnak, mint saját
existenciámnak biztos alapot szereztem. Elégtételképpen
azt nyertem első évben, hogy kb. 1600 ft értékű vény
kiszolgálása mellett a forgalom 3782ft 85 kr volt. Folyó
évben pedig az orvosi vényekkel valószínű 4000 ft lesz a
forgalom.

Gács, 1886. dec. 28-án.”

Feltárult hát előttünk Kosztka Tivadar küzdelme, amit
gyógyszerertára felvirágoztatásáért a közegészségügy érdeké-
ben folytatott. De most értettük meg kálváriáját is, amely-
nek okairól sem a *Losonc és Vidékében*, sem a *Nógrádi
Lapok* és *Honti Híradóban* megjelent cikkek, illetve hiva-
talos közlemények alapján nem alkothattunk magunknak
pontos képet. A község vezetősége, beleértve a plébánost
és a gróf Forgáchokat is, betolakodott, s ügyeikbe illeték-
telenül beavatkozó idegennek tekintette Kosztka Tivadart,
akit társadalmi helyzeténél fogva sem kellett sokra becsül-
niük, hiszen bár valójában értelmiségi volt, még polgárnak
sem számított. Csak az alkalmat várták, hogy leszámoljanak
vele, s erre volt jó elmarasztalása regálé-csonkítás címén,
amelyet nemcsak az alispáni hivatal, hanem a balassagyar-

mati közigazgatási bizottság is jóváhagyott, kötelezve őt
12 (!) hektónyi szesz árának megtérítésére. A minisztérium
Kosztka fellebbezésére a döntést kellő körültekintés után
hozta csak meg: 1887 júniusában a tisztí főorvos véleményét
is kikéri. Így születik meg ez év augusztusában az ítélet,
amely regálé-csonkítónak mondja ugyan ki Kosztkát, de „a
grófnét (Forgách Antalné) kártérítési igényének a bíróság
előtti érvényesítésére utasítja s a provizorságot (a gyógy-
szertár hatósági ellenőrzését) nem rendeli el”.

Az ügy folytatását, sajnos, nem ismerjük, de Kosztka
gácsi missziójának záró aktusáról vannak adataink, s ezek
Kosztkára nézve nem valami kedvezőek. 1891 elején mind
a *Gyógyszerészi Hetilap*, mind a *Gyógyszerészi Közöny*
arról értesíti olvasóit, hogy Kosztka Tivadar gácsi gyógysze-
részt február 15-vel patikáját bérbe adta Hackenberger
Lászlónak. Pontosán egy héttel később a *Losonc és Vidéké-
ben* hirdetmény jelenik meg, amelynek értelmében a járás-
bíróóság a gyógyszerertár egész berendezését árverésre bo-
csátja. Az eljárást Kosztka ellen egy losonci gyógyszerész
indította meg, akitől 1888 novemberében 4500 ft kölcsönt
vett fel. Az árverés kimeneteléről ugyancsak nincs tudomá-
sunk. A gyógyszerertár mindenképpen az ő kezében marad:
az 1895-ös *Gyógyszerészi Almanach*, amely a hazai gyógy-
szertárak első teljes névjegyzékét adja, őt tünteti fel tulajdo-
nosnak. Hackenberger Lászlót pedig a gácsi patika első bér-
lőjének tekinthetjük. Ezek után Kosztka Tivadarnak semmi
keresni valója nem volt Gácson, s amint a *Losonc és Vidéke*
egyik híradásából értesülünk, távozik is – kétes kimenetelű
küzdelmei színteréről.

Valóban kétes kimenetelű lett volna ez az inkább heroi-
kus, mint kétségbeesett küzdelem, amit évek óta folytatott?
Inkább az ellenkezőjéről vagyunk meggyőződve, s korábbi
és későbbi élete ismeretében – pontosabban fogalmazva –
azt mondhatjuk, hogy hivatását ezen a helyen betöltötte.
Többet nem tehetett annál, amit tett. Szembekerült a község,
a járás s a megye hivatalos, vagy inkább hivatali gondolko-
dású és maradi szellemű vezetőivel, de mi mást várhatott
azzal a mérhetetlen belső öntudattal morális és etikai igé-
nyességgel, szakmai, társadalmi, sőt nemzeti elkötelezett-
séggel, amiből – úgy látszik – egy jottányit sem volt hajlandó
engedni. Annyit azonban mindenképpen be kellett látnia,
s a későbbiek ismeretében be is látta, hogy nemcsak Nógrád
megyében, hanem semmilyen merev rendszerű és merev
gondolkodású emberi közösségben nincs mit keresnie.

A JANUS-ARCÚ KOSZTKA TIVADAR

(Palócföld, 1988)

„Hol a szem szemével farkasszemet nézni? / ki meri meg-
látni, ki meri idézni / az igazi arcát?” – kérdezte Babits
1923-ban Petőfi szellemét idéző versében. Ugyanezt a pate-
tikus hangzó kérdést feltehetjük Csontváryra vonatkoztat-
va is, akinek életműve – Petőfiéhez hasonlóan, ha megkés-
ve is – immár a magyar alkotószellem legjava produktumai
közt foglal helyet. De hát ismerjük-e őt egészen, van-e
elégséges tudásunk arról, hogy milyen szálakkal kötődött
személy szerint és munkássága révén korához, élete és
munkássága meghatározó éveire, a XIX. század második

feléhez, milyen szálak fűzték nemzete szellemi létéhez, amelynek ügyét kívánta szolgálni – ha gyakran úgy tűnik, hogy megszállottan, naiv és groteszk módon is – hol emberként, szabad polgárként, hol művészként külön-külön, hol citoyenként és egyszersmind festőként.

Van számos művésze a kornak, akinek élete nyitott könyv: munkássága megmértetésében a tárgyszerű adatok, személyiségének mibenléte, lelki-szellemi térénuma és e szféra működése vajmi kevés szerepet játszik, csekély intellektuális izgalmat tartogat. Csontváry – amint az utóbbi évtizedben körötte fellángoló érdeklődés mutatja – nem ezek közé tartozik. Rászolgált erre a megéltélt érdeklődésre mindenképpen. Festészete, egyes képei külön-külön és együttesen, keletkezésük (feltételezett, de általánosan elfogadott) időrendjét tekintve, a természeti motívumon túlmutatató mögöttes jelentések, titkos értelmeik forrásai, s a motívum átéltségében újjászülető lélek, a motívum sajátos eszméjét elgondoló szellem egyre feljebb szármaló útjáról tanúskodnak. „*Tágra nyílt szemmel jöttem a világra, figyelő és emlékező tehetséggel lettem megáldva*” – írta csecsemő önmagáról idős korában, s ez a tágra nyílt szem, ez a figyelő és emlékezőtehetséggel megáldott szellem, miközben a külvilág jelenségeit regisztrálta, fontosnak tartott, csupán kiállítási katalógusaiban és feljegyzéseiben datált képeivel céltudatosan arra törekedett, hogy egy egyre feljebb hatoló – mondhatjuk azt, hogy az égbe rontó? – szellemi építmény kibontakozásáról adjon számot. Ennek más módjait és eszközeit választotta, mint – nem egy szűk határú naptári időben, hanem emberi létállapotban gondolkodva – igazi szellemi társai, a régi kínai festészet, az *írásstudó pikktúra* jelesei, akik korabeli leírásokból következtethetően a tág horizontú lélek és szellem vizuális megnyilatkozásához, gerjesztőként, a belső szabadság megteremtésének hasonló módszereivel éltek.

Csontváry azonban – hangsúlyozzuk újra – a XIX. század második felének volt a gyermeke és neveltje. A szellemi miliő, amelyben élt, elvezethette őt az önmegvalósítással a nemzet sorsát is befolyásolni kívánó alkotásmód eredeti forrásaihoz, a kor nem bizonyult alkalmasnak festészete értékeinek felismerésére és méltánylására. Igaz azonban az is, hogy maga Csontváry sem tűnt ki tehetsége kamatoztatásának, karrierje megalapozásának a kor megkívánta simulékonyabb módozataival. Hamarosan fel is hagyott eredeti szándékával: lemondott (lemondani kényszerült) az önmegvalósítás látványos, közszerepléssel egybekötött lehetőségéről, a képviselőséghez fűződő terveiről (talán erre emlékezve ajánlotta *A visszatekintő Nap Trauban* című képét 1902-es keltezéssel az országgyűlésnek). Ehelyett, dimenzióváltással, ám eredeti szándékát – feljegyzéseiből következtethetően – folytonosan élesztgetve magában, az önmegvalósítás, az önkiteljesítés magányos, de nem kevésbé kockázatos belső útját választotta. Évekre el is tűnik nyomtalanul (legalábbis hiteles dokumentumok híján ez ideig nem rekonstruálhatóan) a világ szeme elől.

Ennek az immár *végleges* páfördülésnek a színhelye a kis nógrádi falu, a Losoncól néhány kilométerre fekvő Gács község, ahol Kosztká Tivadar 1884 decemberében személyjogi, az első években szerényen berendezett patikát nyitott. (Művésznévként tudvalevően a *Csontváry*, egy fő-

városi gyógyszerészeti lapban a *Csontosy*, illetve *Csontossy*, a losonci és a balassagyarmati újságokban a *Kosztká Tivadar* nevet használta, de nevezte magát *Tivadar festőnek* is, jogászhallgatóként az egyetemi almanach *Kosztká Mihály* néven tartja nyilván.) Csontváry polgári státusát, gyógyszerési tevékenységét festészete mérlegelésénél egy könnyed mozdulattal akár figyelmen kívül is hagyhatnánk, ha a ténylegesen itt töltött hét évre vonatkozó hivatalos források nem nyújtanának támpontot és a további kutatás során kibontakozott magyarázatot későbbi önmegvalósítása megértéséhez. Ez alatt a hét év alatt megjelent nagyjából két tucat írása ugyanis az 1867 utáni vezető magyar értelmiség öntudatos tagjának tünteti fel Csontváryt. Egy olyan vidékre szakadt polgárnak, aki – távolabbról a képviselőségre aspirálva – feltűnést és zavart keltve, sőt polgári egzisztenciáját kockáztatva az országos politika reformista elgondolásainak próbált gyakorlatilag érvényt szerezni.

„*A magyar polgári értelmiség e felső rétege nem volt jobb, s nem volt rosszabb* – írja erről az időszakról Németh G. Béla – *a létharc és kiválasztódás kettős tételének átforgalmazásában nyugati társainál. Két tény súlyosbította azonban helyzetét az utóbbiakhoz képest: a veszélyeztetettség reális kisnemzeti tudata az orosz és német hatalom ellenében és az Ausztriától átvállalt szerep 1867-ben. A nemzethalál képzelete most a nemzetek létharca jegyében merült újra fel. Ha ez korábban, a reformkorban az osztrák ház gyarmatosító törekvései ellenében mozgósító erő lehetett – az új Duna-völgyi s európai helyzetben, a késő liberalizmus korszakában a létharc jegyében, ez a támadó nacionalizmus jogosítványszerzője lett.*” Elég e tekintetben Grünwald Bélának a *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség* (1874) és a *Felvidék* (1878) című munkáira hivatkoznunk, hogy Kosztkának a gácsi magyar nyelvű leányiskola és óvoda felállítása érdekében kifejtett újságírói buzgólkodásának eszmei hátterét világosan megérthessük. A magyarság „vezémemzeti” szerepét, a családot, mint a nemzeti közösség alapegységét, a magyar nyelvhez és a nemzet múltjához való *tudatos* kapcsolódást az ekkor még politikai babérokra pályázó Kosztká Tivadar – éppen úgy, mint az ide vágó elmélet egyik ismert megfogalmazója, Imre Sándor – a csalóka fényű nemzeti felemelkedés érzelmi és szellemi kihatású alapjának tekintette. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a nemzet múltjához való tudatos kapcsolódása a korabeli történelmi témájú munkák, tanulmányok alapján még olyan képeinél is számba vehető, mint a Jajcában festettek, vagy a *Selmecbánya* – egy 1940 körül készült amatőr fénykép a XII. században épült, monumentális megjelenésű selmeci vár kőfalában egy helyütt az alábbi bevésést mutatja: *Kosztká Tivadar 1880.*)

Kosztká Tivadar gácsi közművelődési tevékenységének egy másik ága a Felső-Nógrád megyei Közművelődési Egyesület megalakulásához kapcsolódik. Ennek előkészítéseként, mint az alakító bizottság tagja, néhány tanulmányának is beillő cikket jelentetett meg a *Losonc és Vidéke* című lapban. E nemzetgazdasági témájú cikkek hátterében ugyanaz a csalóka távlatokat nyitó fejlődésben való hit húzódik meg, amely – az egész XIX. századra jellemzően – a kiegyezés utáni vezető értelmiség ideológiáját és a hazai sajtót jó ideig áthatotta. Gondolatainak egyik ihletője az

Adam Smith ellenében mélyen humánus eszméket valló, de a szerves fejlődésre alapozó közgazdasági rendszerével csődöt valló Henry C. Carey, akinek a „*helyi központok rendszerére*” vonatkozó eszmeifuttatásai Kosztka írásaiban világosan felismerhetők. Reformjavaslataiban a gazdasági-társadalmi elmaradottság felszámolásának gyakorlati, Losonc környékére alkalmazott szándéka vezet. *Mezőgazdaságunk 's a hazai iparcímű* cikkében az alábbi konkrét elgondolás olvasható: „*Minden város mint vidéki központ saját érdekében gyarmatosítson és pedig hatáskörén belül; tesszem azt, Losonc piaca megkívánja, hogy úgy a gácsi fazekas, mint a panyi-daróci gazda vagy a szilajabb természetű buda-lehotai honfitársunk művelődjék s vagyonsodjék; mindannyian képesíttessenek, a munkára, szoktattassanak a modernebb igényeknek megfelelőleg, s mint ilyenek a hazai ipar és kereskedelemnek biztosabb és állandóbb fogyasztóiként jelenhessenek meg a város piacán.*”

A pontos helyi ismeretekre valló és a nép nyomorán, gazdasági, kulturális elmaradottságán a civilizáció eszközeivel enyhíteni akaró leírásokból egy egész csokorra való szedhető össze Kosztka nemzetgazdasági és gyógyszerészeti témájú írásaiból. Nem egy fellegekben járó teoretikus, hanem egy nagyon is gyakorlatiasan és mélyen humánusan gondolkodó értelmiségi polgár észjárására vallanak ez az eszme és a megvalósulás közti űrt a jelen helyzeten való felháborodás és a jövőbe tekintő sürgetés hangjával áthidaló írások. A konkrét állapotokból következő javaslatokat eszmei szinten „*a történelem szabad alakíthatóságába*” vetett hit és „*az államiság eszméjébe vetett remény*” éltette. Kosztka egyedül állt a porondon, Gács aprócska szigetén, gondolkodásával azonos hullámhosszú hatósági támasz, operatív szerv híján. Mi sem jellemzőbb a szakmai közgondolkodásra, hogy „*a szegény lakosság gyógyszerellátásának kérdésével*”, amelyet Kosztka 1867-ben úgy gondolt megoldani, hogy „*a kevésbé vagyonosok és a szűkölködők az állam költségén gyógykezeltesse*”, a *Gyógyyszerészi Közlöny* évekkel később, 1889-ben foglalkozik, elutasító gesztussal, „*kiterjedtebb állami intézkedéstől*”, s nem „*az árszabvány tételeinek leszállításától*” várva az üdvözítő megoldást.

Más alkalommal egy olyan javaslattal fordul a Felvidéki Közművelődési Egyesület gazdasági szakosztályához, amelynek keresztülvitele szerencsés esetben jelentékeny összeget biztosíthatott volna a vidék lakóinak. „*Ha ugyanis – miként írja – Losonchoz mint közigazgatási központhoz 150-200 község tartozik, mibe kerül a városnak minden egyes hozzá tartozó község részére évenként legalább tíz bármilyen nemes gyümölcsfát ajándékozni? Tíz év múlva – folytatja, pontosan regisztrálva az ebből származó anyagi előnyt – egy-egy községnek lesz 100, nem bánom, szilvafája, ez nemzetközi cikk, mindenkor értékesíthető is, már most tíz év múlva egy-egy fának öt firtig becsült évi termésből nyertünk kb. 100 ezer frt árut a nemzetközi piac számára. Így ebben és ehhez hasonló irányban, az anyagi és szellemi erőnek túl nem feszítésével vélem én a vidék megreformálását, tehát a mezőgazda helyzetének emelésével, s ezzel a hazai iparnak és kereskedelemnek állandó és biztos fogyasztó közönségnek nevelésével.*” Kosztka e javaslata – akárcsak a többi – nem volt különös gesztus, hiszen a gyümölcsfatermesztés széleskörű meghonosítására eb-

ben az időben érdemes kísérletek folytak, országosan népszerűsítette a sajtó, s bizonytal volt tudomása Kosztkának a nyolcvanas években fellendülő pomológiai irodalomról is, Gyürki Antal, Molnár István írásaikról és munkáikról. (Közbevetőleg: testvére, Kostka (!) László az alföldi szőlészet, a gazdaságos szőlőművelés neves alakja volt. Szőlészettel a kilencvenes évek közepén, a Kecskemét melletti Izsákra költözésekor kezdett foglalkozni. Előtte évekig bérelte a gácsi patikát, s emellett az Országos Madártani Központ *rendes megfigyelője* volt. Jelentéseit rendszeresen közölte az *Aquila*, a Madártani Intézet folyóirata, s jelentései révén került kapcsolatba Herman Ottóval és Lendl Adolfval, az Állat- és Növénykert későbbi igazgatójával. Nyilvánvaló, hogy Kosztka madártanilag pontosan azonosítató korai – és későbbi – madárábrázolásai öccsének ezzel az ornitológiai, tudományosan is megbecsült kedvtelésével állnak összefüggésben.)

A Felső-Nógrád megyei Közművelődési Egyesülettel 1891-ben szakítja meg a kapcsolatot Kosztka, a gácsi kastély tulajdonosával, a nógrádi főispán özvegyével, gróf Forgách Antalnival folytatott rosszízű pereskedés végső aktusaként, amely a közszerepléshez fűzött becsvágya feladására bírta. Ezzel a perrel, amelyben csak a Kosztka eszmei szándékát pontosan átlátó és megértő ítélkező dönthetett volna az ő javára, s nem a hivatalos fórum – le is zárhatnánk eszmeifuttatásunkat, tetszetős találgatásokra bízva Kosztka *másik arculatának*, a belső „erőnek”, a bennünket igazában foglalkoztató szelleminek és az abból kikristályosodó művészinak a kibontakozását. Egy több helyütt, a nógrádi sajtóban és az országos gyógyszerészi lapban publikált adat azonban segítségünkre siet, mielőtt szertefoszló légvárak építésébe kezdenénk. E szerint az adat szerint 1891 február idusával kezdődően Kosztka Tivadar gácsi patikáját bérbe adta egy Arad megyei gyógyszerésznek, bizonyos Hackenberger Lászlónak, akivel – tegyük hozzá nyomban – fővárosi jogászokodása éveiben, 1877 és 79 között kerülhetett kapcsolatba. Jogi tanulmányait az egyetemi almanach szerint jóval később, 1894/95-ben fejezte be Kosztka, ekkor visszavette a patikát saját kezelésbe, ezt követően pedig, az állami anyakönyvvezetés elrendelésekor a belügyminiszter a gácsi körzet anyakönyvvezető-helyettesévé nevezte ki. (A korabeli gácsi anyakönyvek máig őrzik jellegzetes kezevonását és aláírását.)

Hackenberger László neve talán csak a kor ezoterikus mozgalmait feldolgozó számára mondana valamit. A gácsi patika bérletének felmondása után eltűnik a szemünk elől, az első világháború alatt ismét a Felvidéken, Pozsony megyében gyógyszerészkedik, a háború után a fővárosban és Rákoslígeten él. Rákoslígeten a bibliai János Jelenések könyvében szereplő „új Jeruzsálem” megteremtésén lelkileg munkálkodó közösség, a romlatlan krisztusi tanokat és egyszerű életmódot követő „új sálemisták” vezető egyénisége és *Az Ige* című lap szerkesztője. Horti Ede 1928-ban kiadja Hackenberger teozófikus beállítottságú brosúráját, amelynek az istenséggel való egyesülést, „kozmosz szemléletet” valló szerző *Az iskola vallása – misztikus világ-szemlélet* címet adta. Arról is van tudomásunk, hogy ugyanez a Hackenberger élete utolsó éveiben (meghalt 1941-ben, 81 évesen Rákoslígeten) gyakran megfordult az indológus Zajti Ferenc Aréna úti műtermében, aki a tizes években

egy győri rajztanár-festővel, Békéssy Leóval együtt Csontváry tanítványa volt. (Az Aréna – ma Dózsa György – úti ház előcsarnokában a Magas Tátra nagyméretű színes kerámia képe ma is látható.) Kosztka feljegyzései közt meg is maradt az iskola oktatási terve, Csontváry valójában – az MTA Művészettörténi Kutató Csoportjának adattárában található kézirat szerint – tanítványait képeinek a szokásosnál mélyebb átélése révén magasabb lelki-szellemi szférába igyekezett emelni, s ezáltal a Teremtővel való misztikus egyesülés állapotát felkelteni bennük. Kosztka ilyen irányú ezoterikus vonzódásának – mint ismeretes – a *Zarándoklás* legszembevetőbb tanúbizonysága. De még olyan festménye is, mint a *Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben*, egy ugyancsak sálemista (pszeudo)misztikus, a XIX. század közepén működő osztrák Jakob Lorbeer egyik bibliai témájú kötetével hozható összefüggésbe. Jakob Lorbeer: *János nagy evangéliuma* című tízkötetes munkáját, voltaképpen a János evangéliumhoz fűzött magyarázatait, ugyancsak – a sálemista – Horti Ede fordította magyarra és adta ki Rákostigeten a huszas években.

Az újabb kutatások nyomán arra is fény derült, hogy ennek az „új Jeruzsálem” megteremtésén munkálkodó közösségnek Magyarországon is volt egy illusztris képviselője a XIX. század közepén, Szapáry János gróf, aki a halála évében megjelent kötetkéjében a szekta (ő használja ezt a kifejezést) papjának, sőt főpapjának nevezi magát. Szapáry valójában különleges képességű, diploma nélküli, delezéssel gyógyító orvos volt, a már korábban sokat támadt német Mesmer követője, akinek tanait – egy századvégi pszichológiai kézikönyv (szerzőpáros: Ranschburg Pál és Décsi Károly, 1900) megállapítása szerint – a hanggal (igével), beszéddel való gyógyítás irányába fejlesztette tovább eredeti módon. Az 1840-es években Drezdában iskolát is tartott fenn, amelynek többek közt a Berzsenyi költészetéből ismert Majláth János gróf is tagja volt. Egy másik tanítványa egy tízéves gyermekén sikerrel alkalmazott gyógyítási módszeréről külön kis kötetben számolt be (Bajkay Endre, 1852).

A különleges képességű és érzékenységű Szapáry gróf alakja élesen elválik mindazokétól, akik kivételes pszichikai erejüket mindössze látványos szellemi kalandokra fecsegték. Szapáry Párizsban kiadott kötetében (*Magnétisme et magnétothérapie*, 1854, II. kiadás) hosszasan elmélkedik arról, hogy ez a különleges képesség és érzékenység – megfelelő óvatossággal – a szellemi önnevelés szolgálatába állítható, amelynek révén korábban ismeretlen képességek fejleszthetők ki, amint arra a régmúltban, a keleti népek körében – akik közé a hunokat is sorolja – számos példa volt. Ismerteti a brahmanizmusban elterjedt szokásokat is, azokat az aszketikus gyakorlatokat, amelyek révén a hívó „*az igazi és tiszta megismerés legfelső fokáig*” emelkedhetett. „*Tehát* – teszi hozzá, levonva eszmefuttatásai végkövetkeztetését – *a mágnesesség* (Szapáry szóhasználata szerint: életmágnesesség, vagyis a pszichikai erő különlegesen magas fokú birtoklása) *minden időben (!) létezett, csupán mindig más és más formában gyakorolták a bölcsék és a legfelső Lény* (akit Szapáry a fizikai és egyszersmind a szellemi képében megmutatkozó Nappal, az „*ősfénnyel*” azonosított) *legbensősegebb imádói.*”

Ha most a feledés homályából kivezetett, életre gerjesztett Szapáry gróf mellé felsorakoztatjuk mindazokat a megszállott kutatókat, hivatástudattól fűtött tudósokat, akik az elmúlt évszázadban a magyarság őstörténetének – meggyőződésük szerint – kibogozható szálait bontogatták, eredeti hazájára, vándorlása lokalizálható útjára, szokásaira és vallására megkíséreltek fényt deríteni, kiviláglik, hogy a Janus-arcú Kosztka Tivadar mennyire nem állt egyedül a kor szellemi képét formáló kitűnőségek galériájában. Ezek a kutatók és tudósok ugyanis, mint a magyarság rokonait a kínai határ közelébe helyező Kőrösi Csoma Sándor, vagy a pogány magyarok vallását – elfogadhatóan vagy vitathatóan, más kérdés – a buddhizmusból eredeztető Kállay Ferenc (munkája megjelent 1861-ben), vagy távolabbról az 1900-ban megjelent buddhista káté szerzője, Hollósy József, Hollósy Simon testvére, olyan művelődéstörténeti összefüggésekre hívják fel a figyelmet, amelyek fényében a magyarságtudattól fűtött Csontváry Kosztka Tivadar öntudatszabályozó praxisa nemcsak általában a korában, hanem a nemzet múltjában és egyszersmind akkori jelenében gyökerezettnek tűnik.

Egy-egy feljegyzés megközelítő képet ad erről az öntudat szabályozó praxisról, amelynek – egy megjegyzése szerint – még a „világító színek” felfedezését is köszönhette. Idézem a két legfontosabbnak tűnő szövegrészt: „*Meztele-nül jártam-keltem a világban, s mindenre alaposabban figyeltem, még a saját éneket is ellenőrzés alá vettem. Először is eltávolítottam minden szűkségtelen, hiábavaló terhet. Kikapcsoltam a szellemi világokból is mindent, amit láttam és olvastam, csupán a kinyilatkoztatásra támaszkodtam. Szívemet, agyamat, gyomromat túl nem terheltem soha, de aszkéta életet sem éltem, figyeltem a hatásokra és szívem tulajdonságaira. Tehát amire szűkségem nem volt, az után nem vágytam többet soha sem. Ezzel eljutottam az önismerethez, az anyagi és szellemi világ különbözetéhez.*” A másik szövegrészben még inkább beavat bennünket az alkotás misztériumába: „*Az ún. önkívületi állapottal keresztülléptem minden nehézségen, és nem törődtem még a sivatagban sem a sakálók, hiénák üvöltésével: mert elkülönítve, izoláltan éltem, éppúgy, mint őseink azon a helyen, ahol én pihentem... A sivatagban étlen-szomjan bolyongtam, de isten segélyével el nem pusztulhattam, alkalmam volt és van mindennap átkelni a jó uramhoz (!). Ma ezt a hatalmas szellemet uramnak nevezem, akivel átkelhetek mindennap a túlvilágra, emberek előtt ismeretlen országokba (!).*” „*A távlat* – írja más helyütt, kifejezetten a festői praxisra vonatkozóan – *nem ismeret, nem tudás, nem akadémiai tanulmány, hanem önkívületi érzés (!) útján jut kifejezésre, eredményben pedig isteni ihlethez van kötve.*”

Eltekintve a vallásos utalásoktól és a pietikus hangvételről, az öntudat szabályozás hasonló módszereit alkalmazták és az ihlet, a „szent örület” állapotát hasonlóképpen értelmezték – korabeli és későbbi leírások alapján – az V-XI. század között működő kínai festők. E meglepően plasztikus, az egyes művészek egyéniségét és alkotásmódját mindenfajta misztikum kerülésével emberközelbe hozó leírások ismeretében bátran megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy Csontváry kora, s különösképpen a korabeli magyarság-

kutatás szellemi topográfiájába illeszthetően – feltehetően ennek közelebbi ismeretében – olyan alkotásmódot alakított ki, amely festészetében ismételten visszhangozva, a taoista és buddhista indíttatású írástudók piktúrájában is megmutatkozik. Nem stiláris összefüggésekre gondolunk (bár maga Csontváry egy helyütt azzal büszkélkedik, hogy a *Magányos cédnust* a legszebb japán képekhez hasonlította valaki), hanem – e tekintetben a kínai esztétikai irodalom rendkívül árnyalt terminológiával rendelkezett – a jelenségek mélyéig, eszenciális magváig hatoló (művészi) szemlélet kibontakoztatására.

Az ilyen festő a teremtő energiát magában hordja, létrehozza, s a természettel eggyé válva, egyesülve a Taóval (amint Csontváry tanította is érett korában), a műben, amit alkot, kisugározza, annak a gondolatnak, eszmének a révén, amit magában a motívumról előzetesen, de az alkotás önkívületi pillanataiban ettől a tudástól megszabadulva, kialakított. A kép „igazságának” eléréshez a belső feltételek megléte az alapvető: a megfelelő lélegzés révén megteremtett „együtthangzás” a kiválasztott motívummal, a ritmusára való belső ráállás, a motívumot körbefonó gondolat és eszmélkedés – a művészi alakítás stiláris módoszata ezeknek a belső feltételeknek, s nem a külső hasonlóságnak van alávetve.

Lao-cénél ez olvasható: „*A tér az ég és a föld között, / Mily hasonló a kovácsfűjtatóhoz! / Üresen áll, nincs kimerítve, / Mozgásba hozva, teremt ő egyre inkább.*” „*Az ég és a föld – A kínai festészet és az írástudó hagyomány* című kötet (1983) szerzőjének, Nicole Vendier-Nicolas-nak a gondolatmenetét követve – *egyazon dialektikus egység két aspektusa, a világegyetemé, az Egy megnyilatkozásáé... azé az Egyé, amely valamennyi teremtmény elsődleges eredete.*” Az ellentétek: a telt és az üres, a mozgás és a nyugalom, az összefogott és a szétszóró, a zavaros és a világos interakciója végül is ennek a kettős arcú Egynek a révén a Nagy Harmóniában egyenlítődik ki. Csontváry festményei közül e szemlélet iskolapéldájaként említhetjük *A Nagy Tarpaták* képet, amely a belső energiaáramlásoknak a kínai tusfestészetben is gyakorta előforduló, stiláris elemeiben rokon ábrázolása, a *Castellamare di Stabiát*, a vízfelület szolid nyugalomát a tenger ijesztő mélységeket láttató háborgásával összeegyeztető festői remeklést, vagy a teltnék és az üresnek, az eget és a földet elemeiben ritmikus harmóniába ölelő egységét, a *Taorminát*. Mindegyik egy ősi szemléletben gyökerező, a motívumot, a jelenséget mozgásában s egyszersmind eszenciális állandóságában megragadó egység megjelenítése, a színátmeneteknek mindazon gazdagságával kísérve, amelynek Csontváry máig méltán csodált mestere.

Igen, a színátmenetek csodálatos gazdagsága! Lehetőséges, hogy a „világító színek” felfedezéséhez valóban – miként állítja – öntudat szabályozó praxisa segítette volna hozzá? Egy korabeli német tudós, Karl Reichenbach másfél száz hiperszenzibilis személlyel folytatott 13.000 kísérlete nyomán a kérdésre igennel válaszolhatunk. „*Reichenbach azt állította* – olvassuk a *Révai lexikon* 1916-os kötetében –, *hogy az összes természeti dolgok bizonyos sugárzását árasztanak, amely oly leheletszerűen finom, hogy csupán fokozott idegérzékenységgel bíró egyének, az ún. szenzítívek képesek észrevenni, ezek is csak abszolút sötétség-*

ben.” (Közbevetőleg: Reichenbach kísérleti alanyai közt magyarok is voltak, titkára Rohonczy Miklós volt.) Ez a sugárzás Reichenbach szerint közeli rokonságot mutat a fény, a hő, a delejesség és az elektromosság erőivel, emellett azonban bizonyos anyagi tulajdonságokkal is bír. Az egész természet át van itatva ezzel a félig erőbeli, félig anyagi szubsztanciával, amelyet Reichenbach, éltető hivatását jelzően, az ősgermán eredetű Odin szó alapján *ód*-nak nevezett el. Ne gondoljuk, hogy valamiféle szemfényvesztésről van szó. Ugyanitt – *Az ódsugárzás és a szenzítívek* című 1913-as kötet adatai alapján – az alábbiak is olvashatók: „*Újabban, mióta a Blondelot-féle N-sugarak és a radioaktív anyagok ismertekké váltak, a modern kutatók is mind többet foglalkoznak az óddal, és tagadhatatlan, hogy e téren, a fényérzékeny lemezek segítségével, nem egy meglepő eredményt értek is már el, amelyek Reichenbach teóriát igazolni látszanak.*” Ehhez a megállapításhoz hazai kortörténeti adatként hozzátehetjük, hogy Léván, ahol Kosztka fiatalon gyógyszerészkedett, s „*egy általános gyógyszerkönyvet írt*” (a város helytörténetésének, Alt Ernőnek a közlése szerint), a városi kórház emberbaráti érzelméről ismert alapítója, Brach Ferenc (meghalt 1895-ben) a nyolcvanas-kilencvenes években lakásán sötétkamrát rendezett be, ahol a katódsugarak tulajdonságait vizsgálván ugyanebben az irányban folytatott kísérleteket.

Reichenbach hiperszenzibilis kísérleti alanyai – s számunkra ez a lényeges – az ód-sugárzást színekben pompázva érzékelték. „*A kristályokat* – olvassuk az 1913-as kiadású ismertetésben – *finom fényben látják úszni, amint szemek hozzászoktak a sötétséghez, és az ód-fény iránti érzékenységet rövidebb-hosszabb idő után elérték. Az összes kristályok élénken világítanak, de a leggyönyörűbb a gyémánt és a turmalin. Ezek látása szinte extázisba hozza a szenzítíveket. A kristályok hegyéből tenyérnyi nagyságú világosság ömlik felfelé, kékesen hullámozva, tulipánszerűleg szétoszolva és felül finom ködben elenyészve. Ha megfordítjuk, odanőtt (ód-pozitív) sarkából vörössárga füstfelleget lát kiömleni az érzékeny... És ez a színpolaritás teljesen összevág az érzésségi polaritással! Ahol kellemes, hűvös áramot éreznek a szenzítívek, ott mindig kékes ód-fényt látnak, és ahol kellemetlen, langyos az idegeik érzése, ott vörössárgának látják a kiáramló ód-fényt. A negatív ód színe: kék, a pozitív ód: vörössárga.*” Maga Reichenbach a számtalan kísérlet során megmutató prizmatikus spektrum színrendjének különleges fényerejét a következőképpen jellemzi: „*Ragyogó szivárvány megjelenése teljes sötétségben... milyen csodálatos látvány! Az összes ilyen szenzítívek a legpompásabb látványnak mondták, amely életükben szemük elé került.*” A gácsi patika utolsó bérlőjének, Székely Sándomak a leánya még tíz évvel ezelőtti beszélgetésünk során is élénken emlékezett vissza az idős Csontváry többszöri, különösen hangzó, rejtélyes kijelentéseire, a „láthatatlan színekről”. E „láthatatlan színek” létéről és különleges fényerejéről tudósítottak tehát Reichenbach kísérletei, Csontváry megjelenítve őket vásznain, „világító színeknek” nevezte.

Csontváryra vonatkozatható ismereteink e magaslati pontjához – nem szükségtelen újra felidézni – Kosztka Tivadar gácsi közművelődési tevékenységének sajtóanyagából

és sajtóvisszhangjából kiindulva jutottunk el, ha kissé kalandosnak tűnő ösvényeken is. Ezeket az ösvényeket az azóta eltelt száz év során eltüntethette a környező vegetáció burjánzása, de halvány nyomait – mint láttuk – mégiscsak ki lehetett tapintani. E művelődéstörténeti mélyfúrás során egy látszólag jelentéktelen, de Kosztka emberi egzisztenciáját mélyen érintő gácsi adatból kiindulva Kosztka belső arcának rekonstruálására irányítottuk figyelmünket, annak a munkáiból máig is sugárzó teremtő energiájának a forrásaira, amelyekből nemcsak később, hanem már gácsi éveiben is minden bizonnyal merített. E forrásoknak, s természetesen eredendő talentumának köszönhetően alakult olyanná, amilyenek munkássága csúcspontján művész-önmagát „magányos cédrusként” álmodta: ég és föld határán trónoló, meghatározhatatlan korú, az élet és a természet titkait kutató Bölcsnek. Ugyanakkor azonban, utolsó éveire gondolva, az is óhatatlanul eszünkbe jut, amit az élet és a természet titkaiba nem kevésbé beavatott kínai festőkről írt könyvében Vendier-Nicolas hangsúlyoz: „Amikor Don Qichang azt írja, hogy 'a festészet Taója maga a kézbe fogott világ-egyetem', ezzel nem azt szabja a művész elé hivatásként, hogy a világot uralja, hanem azt, hogy a világot harmóniává szervezze.” Kosztka ugyan nem a világot akarta uralni vélt képességei birtokában élete utolsó éveiben, de hogy különleges képességeit határtalannak gondolta, a művészet szféráján kívül eső területen is, erről egészen elemi szinten a nemzet érdekében a legteljesebb jó szándékkal végzett gácsi, közművelődési tevékenysége győzhetett meg.

CSONTVÁRY,
AVAGY AZ EMELKEDÉS BELSŐ ÚTJAI
(előadás, 1989)

Másfél évtizede egy jeles osztrák kutató nem kisebb feladatra vállalkozott, mint az Európát, majd Amerikát behálózó titkos társaságok történetének részletes feltérképezése a kezdetektől napjainkig terjedően. Nálunk ez az évtizedekig tabu-témának tekintett, voltaképpen az underground mozgalmak körébe utalható terület – a magyar szabadkőműves-ségről megjelent munka ellenére – ma sem vesztett aktualitásából. A szerző különben az európai titkos társaságok újabb magyarországi kiágazásaival nem foglalkozik, a XVII-XVIII. századi anyagban is csupán egy-egy magyar főnemes neve bukkan fel, így a II. Rákóczi Ferenc természetes fiaként emlegetett Saint Germain gróf, vagy a Szapáry és a losonci Bánfi család egy-egy magas állami beosztású tagja.

Témánkat érintően kortörténeti háttérként mindezt azért említtem, mert a XIX. század második felében az európai titkos társaságok – a szabadkőművesség mellett a rózsakeresztes mozgalomra gondolok elsősorban – belső megújuláson mentek keresztül, s ennek eszmetörténeti forrásai között a középkori és a XVII-XVIII. századi ezoterikus alkímia, a gnosztikus tanok és a keleti vallások, így a hinduizmus, az óperzsa kozmológia, a zoroasztrizmus és a manicheizmus különlegesen fontos szerepet játszottak. Ide kívánczik annak megállapítása, hogy a hatvanas és hetvenes évek nyugati vallástörténeti irodalma az óperzsa, általában az iráni kozmológiát egy olyan eredendő eszmetörténeti magnak

tekinti, amely nem maradt hatástalan sem a görög filozófia, sem egy-egy evangélium (közelebről a Szent János evangélium), sem a gnózis, sem az ezoterikus alkímia kialakulására, ugyanúgy, mint ahogyan – az időbeli elsőbbség kérdését figyelmen kívül hagyva – feltűnő rokon vonások lelhetők fel a nap- és fény-centrikus óperzsa kozmológia és az indiai vallás alapelvei között. Egy-egy mai vallástörténész szívesen is használja az indo-iráni kultúrkör megjelölést.

Tisztában vagyok azzal, hogy kockázatos, ám kortörténetileg mindenképpen gyümölcsöző vállalkozás a titkos társaságok fenti, sebtében vázolt eszmetörténeti háttere és Csontváry írásainak és festészetének vizuálisan megjelenített szellemi hajtóereje közt közvetlen összefüggést feltételezni. Mindenképpen tény, hogy a gácsi patika első bérlője az 1920-as években megjelentetett brosúrája alapján krisztológiai alapállású teozófus volt, az az indológus festő, Zajti Ferenc pedig, akivel Csontváry a tizes években rendszeres kapcsolatban állt, 1919-ben kiadott az *Avesztából*, a perzsa vallás szent könyvéből, az iráni kozmológia bibliájából egy kisebb válogatást saját fordításában, *Zend-Aveszta* címen. Hozzátehetjük, hogy az *Aveszta* első teljes értékűnek mondható, s az eredeti alapján készült nyugati nyelvű fordítása két évtizeddel korábban jelent meg a jelen francia orientalista, James Darmesteter munkájaként. (1960-ban hasonló kiadásban újra megjelent.) Ez a mű, de még inkább egyéb, részben még XVIII. századi francia, s különösen német nyelvű munkák, természetesen a korabeli magyar néprajzkutatás eredményeivel kiegészítve, elegendőnek vélt indítást nyújthattak Zajti számára, hogy a két háború közti munkásságának, elsősorban a *Magyar évezredekben* kifejtett elméletének alapjait megvesse. Csontváry kései írásai, feljegyzései ismeretében arra is gondolhatunk, hogy festésze és a festészetéből ki-kivillanó kozmológia révén ő lehetett ennek a tudományosan vitatható és vitatott munkásságnak – egyik – útnak indítója. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a hatvanas években egy nyugati vallástörténész a perzsa „mágus” szót a zoroasztrizmus szempontjából nem közömbös sámánizmussal hozta összefüggésbe.)

Ezek a feljegyzések azonban nem csupán a művészpálya utolsó időszakához szolgáltak sajátos eszmetörténeti háttérrel. Számos olyan – tűnjenek bármily naivnak – eszmefuttatás, megjegyzés lelhető fel bennük, amely az ezoterikus irodalom ismeretére vall, s az ezoterikus alkímia nyelvét jellemző analógiás megfeleltetéssel értelmezhető. A XVI. századi orvos alkímista Paracelsus kapcsán jegyzi meg francia méltatója, Alexandre Koyré 1971-ben: „... az alkímista könyvek mindig két dologról beszélnek egyszerre: a természetről és az emberről, a világról és az Istenről... Ugyanazok a szimbólumok alkalmazhatók az anyagi és a szellemi (lelki) folyamatokra egyaránt, lényegében azonosság áll fenn közöttük. A szimbólumok azonosságát a folyamatok azonossága értelmezi.” Egy svájci vallástörténész, Rudolf Bernoulli 1935-ben, az analógia elvét a gyufagyújtás folyamatával érzékeltetve, amely végül a lángra lobbanással, a fényadással zárul, az alapanalógiát így határozza meg: világ = ember = Isten; a három megismerése ugyanis végső fokon egy és ugyanaz.

Magától értetődő tehát, hogy a Csontváry-írásokban szereplő, s a festésze értelmezésében kulcsfontosságúnak tekintett *napiút*kifejezés ugyanilyen analógiás gondolkodás

szülötte. Megfelelései közül a helyette bizonytalanul használt *plein air* csupán az egyik lehetséges értelmezés. A további három-négy közül az alkímista irodalom alapszövegének, a háromszor nagy Hermész Trisznegisztosz kinyilatkoztatásának tekintett Smaragd tábla (*Tabula Smaragdina*) utolsó kijelentésében szereplő „operatio Solis” a legátfogóbb jelentésű analógia. Ez az a befejezett műve a Napnak, ha úgy tetszik: az a bevégzett napút, amelyről a (fizikai,) lelki és szellemi területre, megnyilatkozásra vonatkozóan a Smaragd tábla előző tizenegy kijelentése szól. Ezek közül hadd idézzek egyet, a hetediket: „*A földtől az égig emelkedik* (ti. az egyetlen Szellem, a plótinuszi Nousz), *s onnan visszafordul a föld felé, azért, hogy magába fogadja a felsőnek és az alsónak az erejét. Így fogod birtokba venni az egész világ fényét, s kitér előled minden sötétség.*” A szövegből az *így fogod birtokba venni az egész világ fényét kitétel* az ezoterikus alkímia beható méltatója, Titus Burckhardt szerint (1960) úgy értelmezendő, hogy: „*egyesüléssel az egyetlen Szellemmel, amely minden Fényforrása*”. Valóban, eszerint, amit az ezoterikus alkímia szövegei ismételten megerősítenek, a végigküzdött belső út célja a misztika és a gnózis élményével, törekvésével rokon.

Csontváry festészete egy belső út látványszerűen megjelenített, hol tudatosan hangsúlyozott, hol éppen csak érzékeltetett, hol a motívumokból és témákból kikövetkeztethető állomásai. Önmagát folytonosan iskolázva, belsőleg hosszú utat kellett bejárnia, amíg a *Prédikáló szerzetes* patetikus harsányságától a Természet könyvében tökéletesen olvasni tudó *Marokkói tanító* bölcsességéig eljutott, vagy amíg a Madonnát festegető tanoncból, egy alsó grádusról, az Élet vizét az emberiségnek adományozó Mária munkájában segédkező alázatos mester rangjára emelkedett. A korsó, a fizikai, lelki és szellemi folyamatok szimbolikusan edénye az alkímista irodalomban folytonosan visszatérő, magasan szárnyaló betétekkel magasztalt jelkép. Maga a festmény a *Mária kútja*, a köznapit és a csodát a misztérium szintjén egyesítve, a háttér női alakjaival, a kifolyókkal, az alkímiában olyannyira fontos szerepet játszó mosást, tisztítást végző figurákkal a kút feltűnően gondos faragású köveivel egy alkímista folyamat analógiás megjelenítésére enged következtetni, amely még a lélek újjászületését is sejtetni képes. Azon folyamat képi érzékeltetésével állunk szemben, amit az alkímista irodalom a Hold, illetve megfelelő féme, az ezüst jegyében álló „kis műként” emleget. S ugyancsak egy belső út emelkedő grádusaira mutat az a sorjázó képekben követhető folyamat, amely az antik múlt romjainak, törött, csonka oszlopok, ívek, hasáb alakú épületek átforgatásával, a Napút koronájaként, az ősi napváros, Heliopolisz, s egy egyszerű kis falu képének merész átértelmezéséig, *transzmutációjáig*, nem csupán transzformációjáig ível. Ezzel Csontvárynak egy olyan monumentális együttest sikerült kialakítania, amely a hat tízes oszloppal a csúcán az ezoterikus alkímista végső törekvését, s egyben a misztikusok különleges kegyelmi állapotát, a Lélek és a Szellem egyesülését, az *unio mysticát*, a *Hieros Gamost* is – ugyancsak analógiás értelemben – reprezentálni tudta.

Az 1902-es dátummal az Országgyűlésnek ajánlott *Visszatekintő nap Trauban* című festményén a dóm-teret egyik oldalán lezáró loggia szomszédságában, a feltűnően

robusztus óratorony tövében egy fiatal legény (a jelképes festőinas?) pihen. A loggiának a képen nem látható oldalfalát a korabeli leírás szerint egy XVI. századi márványrelief díszíti, amelynek közepén címerek közt a szárnyas *Justitia* alakja látható, s többek közt a korabeli jogszokáshoz kapcsolódó latin nyelvű felirat: *Si hominibus placuerim Christi servus non essem* (Ha az embereknek tetszel, nem lehetsz Isten szolgája.). A feliratot a hazai jogtudományban is járatos, jogot is tanult Kosztka Tivadar – szellemi útbaigazításként – a múlt idő helyett, az örök idő áramába helyezkedvén, akár önmagára is vonatkoztathatta. Ennek a kivételesen ritka pillanatnak, az írásaiiban is emlegetett, s az alkímista irodalomban is többszörösen értelmezett Igazság felismerésének állapotát jelenítette meg tehát a *Baalbek*en, a témához illően hatalmas méretben. Más szóval, a Smaragd tábla első kijelentésében olvasható „megfelelést a »lentnek« és a »fentnek«, az ember békés, köznapi világában megvalósuló »befogadónak» és – ennek analógiás tükörképeként – immár a színek önértékében pompázó »tevőlegesnek» annak a szférának, amellyel a cédrus törzsének lépcsőzetes folytatásaként a hat tíz oszlopra nehezedő architráv érintkezik. Hermetikus nyelven fogalmazva, Titus Burckhardt szavaival: „*A világmindenség és az ember mivoltának kölcsönös megfelelésére vonatkozó hagyományos tanítás alapja az egy és mindent átfogó Szellemről való tudás, amely ahhoz, amit szokásosan szellemnek neveznek, vagyis a puszta értelemhez úgy viszonylik, mint egy fényforrás egy behatárolt eszköz nyújtotta tükröződéséhez.*”

A *Baalbek* baloldali, egészen lentről, egy szálon függő fényforrásból, vagy még lejjebből indított, lényegében egy cédrusból és oszloppárokból egybeszerkesztett és lépcsőzetesen emelkedő kompozíciós tengelynek ez a hagyományos tanítás ad különleges értelmet. Ez a „mozdíthatatlan és örök isteni tett” az a világtengely, a világmindenség azon képzeletbeli rendező tengelye, amely köré, akár csak a különböző keleti meditációs gyakorlatokban a természet jelenségei, „a természet menete” fonódik, mint – jelképesen – a Hermes-bot köré tekeredő két kígyó. (A festmény jobb oldali kompozíciós tengelye, amelynek vonalába illeszkedik a gúla, avagy piramis alakú vörös sátozottóval fedett oszlopos épület és a misztériumhely bejárata, női és a háttérben férfi alakokkal övezve, ugyancsak egy beavatási utat jelöl, jelképesen.) Csontváry korábbi festményei közül sorra kiválnak azok, amelyek akár tudatos, akár ösztönös indítátsáknak köszönhetően ilyesfajta „világtengely” kialakításának jegyében készültek, vagy amelyek – ehhez a belső gesztushoz kapcsolódóan – az elemeknek (tűz, víz, levegő, föld), s a „természet menetének” akár egyes planétákkal összefüggő megjelenítésére mutatnak. Minden jel arra vall, hogy a Természet megismerésében festőként ugyanazt az utat járta végig újra meg újra, amelyet az ezoterikus alkímisták és neognosztikusok, akik közül a francia Raymond Abellio – Husserl fenomenológiájára támaszkodva – a hatvanas és hetvenes években ennek a fajta megismerésnek mondhatni tárgyilagos, ezoteriától mentes „módszertanát” több ízben is megfogalmazta, „abszolút szerkezet” elnevezéssel.

Csontváry ilyesfajta, térben elképzelve gömbformába szerveződő „abszolút szerkezet” jegyében kereste a világtengely méltó fizikai formáját, s miként a *Baalbek* mutatja,

az antropomorf jelentés befogására alkalmas antik oszlopban, oszloppárban lelte meg első ízben. Szétteltekintvén érett festményei során, lehetetlen észre nem venni, hogy micsoda életet, elevenséget, erőt sugároznak a megjelenített oszlopok, oszloppárok és oszlopsorok, mintha csonkaságukban és ép mivoltukban egyaránt a „fenttel”, az égi szférával megteremtendő különleges kapcsolat meg-megismétlődő kísérletei, erőpróbái lennének valameny-nyien. Ennek kapcsán mindössze a Pécssett látható *Jupiter templom romjainak* két hatalmas megjelenésű oszlopára, s a kettő között elfekvő, földre omló(t) harmadikra emlékeztetnék, amelyek együttesen, s a két oszlop között a távolba vesző, ám határozott cél felé tartó keskeny ösvény önkéntelenül is ősi szövegek analógiás képi megfelelésének tűnnek.

A Hamvas Béla hivatkozásaiból ismert René Guénon olyan analógiás jelképeket említ *A szent tudomány alap-szimbólumai* című kötetében a *világtengely* szimbólumai között, mint a mag (mustármag), létra (lépcső), híd, szívárvány, csomók és hurkok, s természetesen a világfa. Érdemes eltűnődni azon, vajon ezek közül a köznapi jelenségek, tárgyak közül a Csontváry festményein is meg-megjelenők nem ugyanazon lelki-szellemi törekvés szolgálatában állnak-e, mint az építészeti elemek. Itt ismét csupán egyetlen festményre, a *Jajcei vízesésre* hívnám fel a figyelmet, amely függőleges tagoltságával, magasba vezető lépcsősorával, a vöröstetes ház által kiemelt, s egykor a magyarság történetében is fontos szerepet játszott fellegrárával, s nem utolsósorban a szívárvány színpompás íve körül kibontakozó különös jelenettel – úgy tűnik – a *Baalbek* egyik formai és analógiásan megfeleltethető jelentésbeli előzményének tekinthető. Ebbe a különös, antropomorf elemeket tartalmazó jelenetbe foglalt gondolat képi ábrázolása, vagyis a szívárvány, mint az Ég és Föld egyesülésének analógiája és a vállalkozás kockázatos kimenetele, szerepel más megoldásban egy XVII. századi alkímista nyomaton, amelyet Jung közöl a *Pszichológia és alkímia* című kötetében.

Amíg a fa és az oszlop együttes szerepeltetése világtengelyként a *Baalbek* általános érvényű hermetikus igazság analógiája, maga a fa, jellegéből adódóan, elsődlegesen alkalmas személyes tartalmak befogadására is. Ez áll a *Zarándoklásra* és a *Magányos cédrusra*, bár tüstént hozzá kell tennünk, hogy a fa-sémának világfaként, világtengelyként, égi szférákként való szerepeltetése a kabalista (Sze-firot fája), a távol-keleti, az alkímista, a középkori keresztény és a misztikus irodalomban egyaránt fellelhető. Csontváry, akár csak az oszlop esetében, még ha tudott is annak a Salamon templomáig visszavezethető jelentésköréről, nem idegen sémát vesz át, festészetében ennek is megvannak a maga előzményei, egy lelki-szellemi folyamat, különböző képzetkörökhöz, jelentésekhez kapcsolódó tárgyasításai. Gondolok a korai *Olasz tájra* (közölte a Művészet 1979-es Csontváry-száma), az *Áldozati kő Baalbekben* talán első képi megfogalmazására, amely még mit sem árul el az utóbbi többértelmű hetességéből és „világközpont” jelentésű analógiájából. Gondolok továbbá a *Fohászokodó Üdvözítő* magasba szökő cédrusára, amely analógiás jelképszerűségében szorosan kapcsolódik a háttérben folyó misztériumhoz; ezt a misztériumot az alkímista irodalom – a lélek halálával és újjászületésével összefüggésben – *putrefactio*

na és *mortificatio*nak nevezi. Említem – a *Zarándoklás* előzményeként – a *Halászat Castellammaréban*, amelyen újfent maga a festő jelenik meg egy árkádos-íves épület tövében: útra induló vándorként patkolás alatt álló lova kantárját fogja, s mellette a téren vidám gyerekek körtáncot járnak. Gondoljunk csak arra, hogy – analógiásan szólva – a meglovagolt, „igába fogott” Szellem útjának végén a *Zarándoklás* faóriásának tövében egy lópáros tűnik elénk, a hatalmas cédrus körül pedig fiatal leányok körtánca folyik.

A *Zarándoklás* monumentális cédrusa ha úgy tetszik: világtengely, világfa, a képen valójában eredeti módon megjelenített misztérium tűz velünk káprázatot. E misztérium egyik összetevője – emlékezzünk csak vissza az 1880-as égi jóslat leírására – a kicsiny háromszög magból az isteni energia segítségével kifejlesztett, s lombozatában ugyancsak a szent háromságot, s egyben a tűz alkímista jelét őrző faóriás, ágaiból kinövesztve az örök Tűznek hódoló *orans* alakját. Ez az eleme a misztériumnak a perzsa kozmológiára utal. Egy további szála a jelenetnek a hinduizmus szexuálmágikus, képi ábrázolásokról is ismert kultuszával, a saktizmussal állítható párhuzamba, amely a befejezést nyert belső út analógiás tárgyasítása. A hindu tanítás és gyakorlat – említettük a bevezetőben – a múlt század második felében terjedt el az európai titkos társaságokban, s otthonra talált az ezoterikus alkímiában is. A Csontváry írásaiiban oly alaposan és körülményesen taglalt (isteni) energiafogalom eredendő forrása ugyancsak itt, a saktizmus energiaértelmezésében keresendő. Ezzel magyarázható a nő alkotta körgyűrű közepéből magasra emelkedő faóriás robusztus ereje.

De van még egy képi-gondolati szála a *Zarándoklásnak*, s ez az előbbiekből kitetszően, s viszonylag könnyen értelmezhetően az Egység, Kettősség, Hármasság, sőt a Négyesség jelképes tárgyasításában ölt testet. Erről az utóbbiról jegyzi meg René Guénon, hogy az „*az egyetemes megnyilatkozás számát képviseli, s mint ilyen a 'kozmológia' kiindulópontja, míg az azt megelőző számok szigorúan az 'ontológiára' vonatkoznak, a négyesség különleges kiemelése a kozmológiai szempont hangsúlyozásának felel meg*”. Vagyis az egymást követő számokban, egytől négyig, a Napút fogalmának teljessége, a létről és a világmindenségről szóló hagyományos tanítás összefüggő egysége, együttese fejeződik ki. Ennek megerősítéseként hozzátehetjük, hogy – ezt is láthatjuk a képen – az egymásba kulcsoló hurkok, amint arra ugyancsak Guénon figyelmeztet, ősi keleti hagyományokra utalva, nemcsak az együvé tartozást, hanem az eredendő princípiumhoz, rendező elvhez való folytonos és szükségszerű visszatérés lehetőségét is magukban hordozhatják.

Ugyanolyan úton-módon, ahogyan a *Baalbek* hat tűz-oszlopától, amely kozmikus jelentésű hatosság mint a három dimenzióal egyetemesebb tétírány kifejeződése, ugyancsak az iráni, az óperzsa világképben gyökerezik, a tengelyen lefelé ereszkedve a négyesség érintésével az egytörzű cédrushoz, majd a vékony szálon függő gömbszerű fényforráshoz, végül pedig a büszke lovát délcegen megülő figurához értünk. Ismét az Út kezdetén állunk. A *Magányos cédrus* már a világtengellyel azonosult szellem fensőbbeséges nyugalmát, a fizikai világ fölébe emelkedés mámoros állapotát sugallja. Önmagát immár nem a tűz, hanem a levegő, a szél

urának adja át, aki az indo-iráni kultúrkörben szintén – világtengelyként, pillérként – az Eget a Földdel összekapcsoló főisten szerepét tölti be, s aki az óperzsa világképben Vayu néven hadiisten is egyben. A világmindenségben – Geo Widengren: *Irán vallásai* című munkájában – Vayu mozgató, aktív princípiumként ragadható meg. Föld, levegő és ég együtt alkotják a három részre tagolt Mindenséget. Ez utóbbi az istenség testeként vagy egy kozmikus Urmenschként (ősi eredeti emberként) értelmezhető, aki a kétnemű istenségtől született. Viszont az egyes ember lehelete-lelke a szél felmerülése a Mindenségben. Az ember Vayuja megfelel a világ Vayujának. Ezekben a sorokban nem nehéz felismernünk az összefüggést azokkal a keleti meditációs gyakorlatokkal, amelyekre már fentebb utaltunk a világtengely kialakítása kapcsán. Az óperzsa Vayu indiai megfelelője ugyanezt a nevet viseli.

A *Corpus Hermeticum*nak nevezett szöveggyűjteményben van egy fennkölt dialógus, amely Poimandres beavatását és további belső útját vázolja. Ebben Poimandres a legfelső, a hetedik szférát is birtokba véve, miután újjászületett Istenben, maga is azzá válva, próféta módjára hirdetni kezdi az igét, jobb belátásra akarván bírni élvezetekbe merült, bűnös embertársait. Csontváry *Magányos cédrus*a már az önmaga hatalmára ébredt szellemet, az igazságtevő próféta magatartást is sejteni enged. Élete utolsó szakaszának e megnyilatkozásai jól ismertek, nem homályosítva el természetesen festészete különleges értékeit.

CSONTVÁRY ALTERNATÍV VALLÁSOSSÁGA

(előadás, 1992 – az itt közölt többi tanulmányban is olvasható gondolatok némelyikének kihagyásával rövidítve)

Mennyiben ismert az eset, nem tudom, mindenképpen – újfent – vázoló, mert elgondolkodtató kiindulásként szorosán a témához tartozik. Történt, hogy 1891 márciusának egyik első napjára nyilvános árverés íratott ki a gácsi Kosztka patika teljes berendezésére, s mire az árverési hirdetmény megjelent a losonci sajtóban, a patikát – amint ugyancsak sajtóközleményekből értesülhetünk – már bérbe vette egy aradi gyógyszerész, aki aztán három évig bérlője is maradt. Az egész ügyben, ami egy öt éves, a megyei és a fővárosi szaksajtóból nyomon követhető procedúra záróakkordja volt, számunkra most mindössze az a tény érdemel figyelmet, hogy a bérbevevő Hackenberger László, aki Kosztka Tivadarral egy időben végezte a gyógyszerészetet, a két világháború közötti években bukkan fel szemünk előtt egy ún. új sálemista közösség tagjaként, minden bizonnyal nesztoraként. Vallásilag a történeti egyházakkal szembenálló, a „nagy Fényember” kialakulását hirdető és azon munkálkodó közösség vezetője a festőnek indult Horti Ede volt, aki Rákosligetben élve az osztrák szektaalapító Jakob Lorbeer számos kötetét lefordította és kiadta (köztük a *János nagy evangéliuma* címűt, nyolc testes füzetben), lapot szerkesztett, működtetett *Az Ige* címmel, s kiadta – visszakanyarodva a témához – Hackenberger teozófikus, gnosztikus, s egyben utópisztikus programfüzetét *Az iskola vallása, misztikus világszemlélet* címmel, 1923-ban.³

A *János nagy evangéliuma* (alcíme: *A bibliai János evangélium könyvlatkozatás útján adott magyarázata*) egyik kötete ezt a címet viseli: *A háromnapos jelenet a jeruzsálemi templomban a 12 éves Jézus és a zsidó-római vizsgabizottság között*, a hosszan taglalt eseménysorozat érdekessége, hogy egyfelől témájánál fogva – a 12 éves Jézus a templomban –, másfelől naiv, groteszk, vizionáriushoz illő szemléletmódja miatt kapcsolatba hozható Csontváry *Panaszfa*kával, az újszövetségi történet rokon hangvételű – bár irodalmi – tolmácsolásával. Az eszmefuttatást érdemes lezárni a megjegyzéssel, hogy a János evangélium – többek közt kezdősorai miatt – *a belső fénynek, megvilágosodásnak különleges szerepet tulajdonító*, az emberi életet Tao-szerű útként értelmező tanokban, tanításokban általános népszerűségnek örvend, elemzések tárgyát képező, majd hogy példaértékű.

Egy további Csontváry életére vonatkozó adat, de már az utolsó évekből, nem kevésbé szemlélettágító. Tudott volt korábban is, hogy a festőnek készülődő indológus Zajti (Zajthy) Ferenc, s a Nagybányán és Szolnokon tanult festő, később győri rajztanár Békéssy Leó a tizes években szoros kapcsolatban állt Csontváryval. Egy általuk megfogalmazott, teljes terjedelmében hat éve közreadott szöveg (*Beszélgetés Csontváry Kosztka úrral*) arra enged következtetni, hogy Csontváry (egy-egy) festményeinek nem csupán lelki-szellemi energia feltöltő szerepet szánt, hanem a belső átélés olyan különleges eszközének is tekintette, amely végül is az *unio mysticához* hasonlítható állapot eléréséhez segíti hozzá a beavatási folyamatban részt vevőket. [...] A fentiekhez hozzátehető, hogy Zajti a székesfővároshoz intézett 1943-as Memorandumában – Kosztka losonci újságcikkeire emlékeztető gesztussal – egy Magyar Kultúrhistoriai Múzeum és Kiállítócsarnok megépítését javasolja (benne a Feszty-körképpel!) – hova máshová, mint a Nap-hegyre.⁴

Ezután [...] hadd idézzek fel két kevésbé ismert Csontváry festményt, amely további elgondolkodtató adattal szolgál festészete eszmei, eszmetörténeti háttéréhez. Egyik

³ Mezei Ottó: *Csontváry a Panaszfa* Jeruzsálemben című festményének eszmetörténeti háttéré és a belső kép problémája. *Ars Hungarica*, 1986/2. – Az új sálemisták teológiai szempontú értékelését 1. Csikesz Sándor: *Az Új-Sálem Mozgalom*. *Theológiai Szemle*, VII. évf. (1931/1-5. sz. 229-259.)

⁴ Csontváry és Zajti kapcsolata, bár hogyan ítéli is meg majd a szaktudomány az utóbbi romantikus elméletét, alapvető fontosságú Csontváry alkotó folyamatának rekonstrukciójához. Ehhez nyújt különben további támpontot a Csontváry emlékkönyvben közölt feljegyzések egy része, amely *A magyarok bejövetele* című festmény főalakjával, Attilával való (önszuggesztóra valló) azonosulás tanúbizonysága. Ennek az írással összefüggő experimentális módszerek, a psziché fantáziagerjesztő, víziós működését célzó processzusnak egyéb XIX. századi leírásairól is van tudásunk. (A Janus-arcú Kosztka Tivadar) Az itt idézett, a keleti vallásokban jártas, mesmerista Szapáry János gróf, aki az Új Jeruzsálem megteremtésén munkálkodó közösség (vagyis az új sálemisták) papjának, sőt főpapjának nevezte magát, egy ugyancsak Attilához kapcsolódó látomás-szöveget publikált idős korában, az 1860-as évek végén, német nyelven! Zajti magyarság-elméletének legteljesebb megfogalmazása: *Magyar évezredek* Bp. 1939. Ő szerkesztette és adta ki a húszas években az Aveszta-könyvtár füzetét, továbbá: *Kapcsolataink Indiával*. Bp. 1929., *Memorandum ... a Tabán fölött elvonuló Nap-hegy gerincén emelkedő Magyar Kultúrhistoriai Múzeum és Kiállítócsarnok létesítése tárgyában*. Bp. 1943. Zajti magyarság-elméletének alapvető forrása: Joseph de Guignes: *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux etc.* 1-4. Paris, 1756-1758.

Ház címmel régóta ismert, közölte a *Műterem* című lap egyik 1958-as száma, a másik a BÁV 42. képaucióján bukkant fel 1977-ben [...]. Az első egy kisvárosi miliőbe helyezett egyszerű alkimista műhelyt ábrázol, mindenfajta régi metszetről ismert kellék nélkül, a képen látható két férfi a kemence, az athanor zárt falán áttűnő korsószerű edényből megállapíthatóan a száraz módszernek nevezett, s az alkimista irodalomban szerfelett veszedelmesnek tartott művelet lefolyását figyelni nagy odaadással. A másik festmény, amely a *Titokzatos sziget* címet kapta, stílusosan a Castellammare di Stabiában festett képekkel rokon, tematikailag pedig az Apuleius regényében, *Az aranyszamárban* olvasható *Navigium Isidisszel*, az Ízisz hajóünnepével, a vidám és groteszk táncot lejtő párok sorával hozható közelebbi kapcsolatba. Ez az ünnep különben a Mithras-kultusz képzetkörébe vonható: *Az aranyszamárban* az Ízisz-misztérium felavatási szertartásait végző főpap neve az óind védákból és – úgyszintén napistenként, a világosság isteneként – az ósi iráni (perzsa) vallásból ismert Mithras, aki a szent éjszaka titkaiba is beavatja a főhős Luciust. Lucius Ízisz jóvoltából nemcsak emberi alakját nyeri vissza, hanem – a szöveg szerint – az istennő papja is lesz, sőt a papistennel egyesül: maga is Hélioszá lesz. Hívják ezt a (szellemi) alkimiaiban *solificatió*nak.⁵

Csontváry önéletrajzát, feljegyzéseit olvasva szembe-tűnő, hogy a tűz különböző megnyilvánulásaihoz már gyermekkorától mennyire emlékezetes élmények fűzték. Vissza-visszatér a kisszebeni „nagy tűzvészre”, a gondolkodását megzavaró és átalakító „nagy üstökös” látványára (amikor még „gyermekésszel az égbe hatolni nem tudtam”), egy napfogyatkozás félelmetes élményére, 1873-as kalandját, a boglya szalma felgyújtását Lévára menet „első tanulmányútjának” nevezi, s 1880-as római útjának részletezésekor nem mulasztja el a húsvéti nagy tűzijáték megemléztetését. Emlékeztethetünk az iglói őszi reggelek káprázatára, s végezetül idézhetjük – koronatanúként – a *Baalbek* fogantatását, amely – papíron – az iglói napfelkeltékre rimel: „*Úgy történt, hogy még aznap Baalbekbe utaztam el, s a nagy romokkal szemben a Hotel* (hogyan is hívhatták volna másként?) *Viktóriába szálltam, ahonnan hajnal előtt az ágyból kitekintve soha nem látott színpompában láttam a Libanon alját tűzvörösben, a templom romjait aranyban tündökölni.*”

Festőként a tűz spiritualizálásának, növekvő fényerejű átszellemítésének szándéka vezérelte kezdetől fogva: „*Münchenben nyáron már a napszíneket kerestem és elemeztem*”, fokozati megjelölésként *plein air* színekről, „*világító erejű*” és „*vakító fehér*” színekről beszél. A *Jupiter templom romjai Athénben* című festményére úgy emlékezik vissza, hogy az volt „*az első festményem, amelyen vásznat már nem lát a szemlélő*”. A *Jajcei villanyműű éjjel* – hangsúlyozott fénypontjait tekintve – remekül mutatja, hogyan is tanulmányozhatta a tűz, az égés megjelenési formáit. Eszerint: barlangban lobogó tűz – természetes állapot; kéményen kivezette a füstjét – átalakított, de még kezdet-

leges szintű állapot; villanyerőmű belseje – korszerű szinten átalakított megjelenése a tűzenergiának. S ugyanitt, Jajceban megfesti a kettős fényű *Villanyvilágította fák Jajceban*, a „*villannyal világított platánok naplementéjét*”.

A tűznek az alkimiai folyamatokban játszott kiemelt szerepe közismert.⁶ A lélek alkimista módon elképzelt megtisztulásának két egymáshoz kapcsolódó láncszeme, az ősi mítoszokból, a mitológiából és a beavatási szertartásokból ismert misztérium, a halál és újjászületés katartikus drámája a *Fohászokodó Üdvözítőn* tanulmányozható, háttérben a kettős folyamat jelképes rekvizitumaival (athanor, oszlopszterek, fényben úszó templombelső, felszálló lélekmadár). Alkimista szövegek az Üdvözítőt gyakran a Bölcsök Kövével azonosítják, Böhme szellemi Bölcsök Kövének, a rózsakeresztes Robert Fludd a Bölcsesség sarkkövének nevezi.

[...] A korsó a fizikai, lelki, szellemi folyamatok szimbolikus edénye, az alkimista irodalom magasan szárnyaló betétekkel magasztalt jelképes motívuma. A festmény, a *Mária kútja Názáretben* a köznapi jelenséget és a csodát a misztérium szintjén egyesítve, a háttér női alakjaival, a kifolyókkal, az alkimiaiban olyannyira fontos műveletet, *asublimatiót* (mosást, tisztítást) végző figurákkal, a kút feltűnően gondos faragású köveivel, úgyszintén az alkimista folyamat analógiás megjelenítése. S mint ilyen nemcsak az emberi élet periódusait, hanem a lélek újraszületését, a reinkarnáció gondolatát is sejtetni képes. Magát a műveletet az alkimista irodalom a Hold, illetve megfelelő féme, az ezüst jegyében álló „kis műkért” emlegeti. „*A Szűzt, az istenanyát elfogadta a hermetikus irodalom* – írja J. van Lennep, a művészet és az alkimia összefüggéseinek alapos elemzője –, *olykor a Kövel állították párhuzamba, mint az albedo, a végső műveletet, a rebedőt megelőző fehérítés fázisának kifejezését.*”⁷

Csontváry főműve azonban mégiscsak a *Baalbek*, ez a monumentális festmény, amelyet miután „helyhez kötöten” másfél évig dolgozott rajta, elkészülte után egyenesen Párizsba vitette, s ott mutatta be első ízben. Voltaképpen ez a kép egész addigi életének summája, írásait, a közölteket és a ficni papírokon lejegyezve maradtakat olvasván nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy festményei, s különösen a *Baalbeke* egymást értelmezik és kiegészítik, mint két összetartozó s egymáshoz illeszthető darabja az egésznek, pontosan úgy, ahogyan a szimbólum szakrális fogalmát értelmezik

⁶ Az itt következő rész – módosítva – jelen sorok szerzőjének egy hosszabb tanulmányából (Csontváry kozmoszmodellje, a *Baalbek*) való, amely eddig csak rövidített formában jelent meg.

⁷ Mária alakja bevonult a nemzetközi, s ennek révén a magyarországi alkimista irodalomba is. II. Rudolf udvari orvosa és fizikusa, a rózsakeresztes Michael Maier (1568-1622?) 1617-ben megjelent kötetében egy magyar alkimista pap, a nagyszebeni Melchior Miklós arcképét közli, majd egy továbbit, amelyen az alkimista pap misét mond, s oldalt, félholdon ülve és lángoktól övezve, Mária a csecsemőjét szoptatja. Melchior Miklós II. Ulászló, majd II. Lajos udvarában működött, s nevének fennmaradását egy több forrás alapján összeállított (nem teljes) miseszöveg őrizte meg, amely a mise megfelelő részeihez illeszkedő alkimista folyamatok leírása. (Szathmáry László: Magyar alkémisták. reprint kiadás, Bp. 1986., 302-325.) Melchior Cibinensis alakja ma már a nemzetközi szakirodalomban is előkelő helyet foglal el, tárgyalja Jung (*Pszichológia és alkimia*), J. van Lennep pedig (*Art et alchimie*. Brüsszel, 1966. 22. o.) azt írja, hogy „*a szentmise és az alkimiai mű egyenlősítése a hermeszi tudomány misztikus szándékainak legmagasabb fokú kifejezése*” (!). A fentiekben kívül hazai, nemzeti szempontból nem hagyható figyelmen

⁵ A *Navigium Isidis*ről Franz Cumont: *Die orientalischen Religionen in römischen Heidentum*. Stuttgart 1959. 89-90. (A középkorból ismert, templomok belsejében rendezett ún. számárünnep aligha hozható kapcsolatba a fenti jelenettel.) A *Titokzatos sziget*ről bővebben lásd a következő tanulmányt.

filológiai is a kérdés tudós szakértői.⁸ Írásainak gyakran vitatható valóságértéke ezáltal mentődik fel a kisszerű realitás kontrollja alól. Ha korábban is gyanítható volt, hogy festményei háttérben profetikus hevületű, ezoterikus mezbe burkolt életigazságok tanító mestere búvik meg, a *Baalbek* ezt egyértelművé teszi.

Ne hagyjuk magunkat félrevezetni a Hang *Rafaelre* történő utalása által, a hivatkozás ezen a festményen kap értelmet, hiszen *Rafael* utolsó képének a *Transfiguráció*nak egyik motívumát ismerjük fel Csontváry tolmácsolásában, a megszállottságából kigyógyuló, látóvá lett gyermeket, aki a Tábor-hegyi jelenetet, Jézus színeváltozását az alsó képszint (földi) szereplői közül egyedül viseli el nyitott szemmel. Rafael, a lelki vakságból kigyógyító arkangyal már a XVII. századi német rózsakeresztes irodalomban feltűnik (Jakob Böhme tanítványa, Abraham von Frankenberg *Rafael* címen adja ki kötetét), a festő Rafael fenti motívumának értelmezése – vagyis a gnosztikus értelmezésű materiális lét, a *hülés* és a Szellem, a *pneuma* közötti, megvilágosodásszerű kapcsolatteremtés – egy múlt századvégi francia írónál, a magát ugyancsak rózsakeresztesnek valló Edouard Schurénél olvasható,⁹ aki – bevallása szerint – írásaiban a század zajos materializmusa ellenében már nem csupán a Látható és a Láthatatlan közötti kapcsolat helyreállítását tekinti céljának, hanem „*e mindenható másvilág termékeny hatásának megmutatását is az emberiség egész történetében*”. Írásai – főként *A nagy beavatottak* című kötete – átfogó képet nyújtanak a rózsakeresztes mozgalom eszmerendszeréről, amelynek megalkotói indiai, perzsa, egyiptomi, görög, zsidó és keresztény forrásokból egyaránt merítettek, az ezoterikus szinkretista eszmerendszert pedig alkímista-gnosztikus tanokkal elegyítették. Szerepel – jelképesen – ez a raffaellói figura egy magát neognosztikusnak nevező hatvanas évekbéli francia irodalmár-bölcselelnél, Raymond Abelliónnál is, aki a jelenetet – feltehetően Schuré nyomán –, vagyis a transzfigurációt (köznévként használva a fogalmat) „*a lent és fent lényege, esszenciája közti rövid-zárlatként*” értelmezi. Schuré különben egy ideig, az 1890-es években animátora volt egy francia-belga művészcsoportnak is, amely a *Rose-Croix* nevet is viselte, s hatása olyan ismert nevű művészekre is kiterjedt, mint Paul Sérusier, Emile Bernard, Odilon Redon, sőt Paul Gauguin vagy a belga

kívül, hogy az alkímiai misét Melchior Miklós aktuális mágikus céllal (!) írta: a törökök kiűzését elősegítendő. Ez egyfelől a Kyrie, másfelől a Complenda szövegéből derül ki. Az utóbbi részben a szerző a bölcsek kövével azonosított szentostyától, amit a hívők erősítésképpen magukhoz vettek, nemcsak „*a test és lélek üdvét*”, hanem „*a törökök kiirtását*” is reméli. Ismeretes, hogy Csontváry nemcsak Szigetvár tragikus végű ostromát festette meg, hanem a magyarok fölényes győzelmével végződő nándorfehérvári ütközetet is. Ez utóbbit ábrázoló (elpusztult) festményén Hunyadi János mellett magasra tartott feszülettel a kézben Kapisztrán Szent János (a fennmaradt fényképről megállapíthatóan önarcképszerű!) alakja látható, a harci jelenet pedig a magyar és a török sereg közt tátongó félelmes szakadékkal valóságos csodaként, különleges isteni beavatkozásként van interpretálva (!). A török időkre célozva későbbi feljegyzéseiben többször olvasható az a (nyomatott szövegből elhagyott) kitétel, amely szerint „*Mohácsnál már megadással kértünk az Istenől bocsánatot*”.

⁸ René Alleau: *De la nature des symboles*. Paris, 1958. 17-18.

⁹ Edouard Schuré: *Les Prophetes de la Renaissance. Dante, Léonard de Vinci, Raphael, Michel-Ange, Le Corregge*. Paris, 1889. 210-213.

Jean Delville, aki akadémiai tanárként nemegy szürrealistát bocsátott szárnyra.

A *Baalbek* azonban nem teoretikus tételmű, hanem – csak így tudom nevezni – kozmoszmodell, egy festő-gondolkodó, a *látóvá* lett felnőtt-gyermek víziószerű elképzelése az életről és a Létről, az Emberről és az emberi lét mítikus kereteiről, amely így együttesen és az adott helyen, a hajnali fényben fürdő ősi nagyváros, Heliopolis megszállt maradványai láttán támadt a művészen. Exotéria és ezotéria, megejtő látvány és titkos értelem fonódik egybe a motívumok láncán, egy beavatási szertartás (talán a Schuré által is feldolgozott, s még a mi Kerényi Károlyunkat is szenvedélyesen foglalkoztató eleuziszi misztérium) jelzesszerű jelenetei elevenednek meg olyképpen, hogy a tárgyias elemek egyszerre önmaguk és önmaguk megjelenésén túlmutató jelentést hordozók, így lényegülve át, transzfigurálódva (transzcendálódva) a Tábor-hegyi jelenet bevonásával egy hajnalpír övezte illékony látomás engedelmes eszközeivé.

A raffaellói motívumkölcsonzésnél, a kövekből, fiatal fákból, kígyóvonalas, villámütésszerű hasadékból komponált motívumegyüttesnél – Csontváry későbbi képeire való tekintettel – érdemes egy kissé elidőzni. Nem tagadható: romos fal, repedés és 4-5 sudár fa egybetartozik, de mégis – a szemünkkel életre keltett figurákat romos fal, kőtákolmány hivatott képviselni, az ürességet pedig a zöldellő fák. A valóságosnak tekintett állapot fordítottja ez, s azt sugallja, hogy az ürességből, a semmiből élet fakad, s amit életnek vélünk, az holt anyag, romhalmaz! Ezt az újjáértelmezését a Raffael-motívumnak (hozzávéve természetesen Jupiter Heliopolitanus templomának hajnalpírban fürdő hat oszlopát) akár a XIII-XIV. századi misztikus, Meister Eckhart tanítása illusztrálásának vélhetjük. „*Az istenséggel való egyesüléshez, ami az igazán lényeges* – írja Meister Eckhart –, *önmagában véve csendet kell teremteni, eljutni az 'ürességhez', az üresség pedig, amelyben a lélek nyugalmat talál, a tiszta istenség*”, szól az Istenben való halálról, ahová eljutni fokozatosan lehet, kezdve azzal, hogy „*táplálékunk Krisztus Urunk élete, és követjük tanításait és példáját mindvégig*”, majd így folytatja: „*És itt van tetszésünkre, hogy meghaljunk Krisztus Urunkban az igazságban, amely Ő maga, amint ő meghalt emberszeretéből. S itt kell feltámadnunk Krisztus Urunkban és élnünk az élet elevenében. Idáig jutva, a Fiú által lépünk be az Atyához. Ekkor van az, hogy halálos ütés teríti le az embert, az isteni fény, mely villámütésként sújtja őt legmélyéig, s ezen a ponton megismeri az ember önmagát.*”¹⁰ Meister Eckhart tanítása már csak azért is érdekes számunkra, mert – a rózsakeresztes mozgalom francia monográfusa szerint – ez a misztikus érintettségű tanítás hosszabb távon hatással volt a rózsakeresztes biblia, a *Chemische Hochzeit* szerzőjének, Johann Valentin Andreaenek tudós körére, amelynek Tübingenben kiadott, minisztikus tendenciájú kötetei az 1600-as években Ausztriába és Magyarországra is eljutottak.

¹⁰ Idézi Paul Arnold: *La Rose-Croix et ses rapports avec la Franc-Maconnerie*. Paris, 1970. 27-28. Az üresség (*vacuité*) értelmezését lásd Rudolf Otto lentebb idézett kötetében. A rózsakeresztes mozgalom elméleti forrásai között Paul Arnold a távol-keleti filozófiákat sem tartja elhanyagolható fontosságúnak.

CSONTVÁRY *TITOKZATOS SZIGETE* ÉS A CASTELLAMAREI KÉPEK

Hosszasan elemzi Meister Eckhart misztikus útjának sajátosságait a modern vallástörténetben a szent (*heilig, sacre*) kiterjesztett fogalmát a húszas években nagy sikerrel s mindmáig hatóan meghonosító Rudolf Otto. Kötete, a *Nyugati és keleti misztika* azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy szerzője a későközépkori Eckhart mester, s vele párhuzamosan a IX. századi indiai misztikus, Acarya Sankara üdvánát vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a teljesség, az örök, a halhatatlan, s mi több: a rációval felfoghatatlan numinózus keresése során – nevezte azt az egyik Brahmánnak, a másik pedig Istennek, Istenségnek –, lényegében azonos utat követtek mindketten. Eszerint a misztikus út kétfajta, az egyik az „önmagába merülés” (*Selbstversenkung*), a másik az „egységben látás” (*Einheitsschau*) ösvénye, mindkettő leírása megtalálható Plótinosz enneászaiában, a rózsakeresztes doktrína korai forrásaiban. Bár a belső út e két modellje különbözik egymástól, végső fokon mégiscsak rokonok egymással, s a két misztikus mindkettőt magáévá tette.¹¹

A Tábor-hegyi motívum *sajátosszerepeltetése* (a rózsakeresztes irodalomban különben a Tábor-hegy jelentésileg „fény-gyarapodás” értelemben szerepel)¹² arra enged következtetni, hogy Csontváry festőként megkísérelte néhány képén mindkét utat érzékelhetővé tenni. Ez a *Baalbek* két – ott még kevéssé kimunkált – motívumának továbbértékelésében mutatkozik meg, amint az a *Zarándoklás*on, a *Magányos cédruson* és az *Áldozti kő Baalbekben* című festményen immár kristálytisztán, gondolkodásra ösztönzően előtűnik áll. A *Zarándoklás*tanúsága szerint a csoda, a szakrális esemény valóban megtörtént, a kép áldozat és hódolat, az *unio mystica* mámoros kinyilvánítása, az Egység és a szent számokat érzékletessé varázsolt sokfélesége, a túlradó, már-már dionüszoszi mámoré. A *Magányos cédrus* és az *Áldozati kő* az újfent, de másként megtalált, megélt Teljesség: a világ megannyi jelenségét, a Lét szerves Egységét, ha úgy tetszik: az univerzum belső grádusokként megmutatkozó képét önmagába emelő, magába foglaló, *egyként, egyetlen Lényegként* szellemi, spirituális központként megélt lélek és szellem tükre mindkettő, ember nélküli, de mégis teljes és tökéletes, részeinek szerves összefüggésében, hieratikus kibontakozásában ünnepélyes csendre, elfogódott némaságra hangoló.¹³

¹¹ Rudolf Otto: *Die West-östliche Mystik. Vergleich und Unterscheidung zur Wesensdeutung*. Gotha, 1929. II. kiadás.

A Csontváry által újjáértelmezett Raffael-motívum üresség=élet jelentéséhez 1. 50-55. A két Plótinosz szöveget uő. idézi.

¹² Paul Arnold két misztikus rózsakeresztes elődöt nevez meg, akiknél a Tábor-hegy ilyen értelemben szerepel: a Fratricelli nevű (Szent Ferencnél szigorúbb) rend alapítóját, Joachim de Florist (működött 1200 körül) és a németalföldi Jan van Ruysbroeket (1293-1381). Ez utóbbi által szervezett „szabad testvériség” már a rózsakeresztesekével rokon szellemiségű testvéri közösség volt. (Paul Arnold: i. m. 19-24. és 30-31.)

¹³ A *Zarándoklás* és az *Áldozati kő Baalbekben* (utóbbi Csontváry feljegyzéseiben 1913-ra datálva *Attila köve* néven is szerepel) fentiekkel egybevágó és Rudolf Otto kettős distinkcióját alapul vevő értelmezése a *Csontváry avagy az emelkedés belső útjai* c. tanulmányban és a *Csontváry Attila köve című festményének értelmezése* c. előadásban (elhangzott 1980 tavaszán Balatonalmádiban, a Népművelési Intézet kisalériás konferenciáján).

1977-ben a BÁV 42. művészeti képaukcióján egy kisebb méretű (35×50 cm-es) Csontváry-festmény bukkant fel, amely az aukció katalógusban a kép hangulatához illő fantáziacímmel, *Titokzatos sziget* elnevezéssel szerepelt.* A festmény színegyüttese, színbeli összehangoltsága Csontváry jellegzetes színhasználatát, a színek leheletfinom átmeneteit mutatja, stílárisan a Castellammareban: Castellammare di Stabiában készült, az ottani tengerpartot megjelenítő olajképekkel (*Világító éj Castellammareban*, *Halászat Castellammareban*, *Castellammare di Stabia*) mutat rokonságot. A – nevezzük mi is így – *Titokzatos sziget* témája viszont olyan mértékben különös (még inkább, mint a *Halászat* és a *Castellammare di Stabiáé*), hogy már csak ezért is megérdemli a vele való közelebbi megismerkedést. (Közbevetőleg megjegyezve, annak idején a *Belvedere* 1990/1. számában ismeretlen helyen megjelöléssel közölt *Halászat Castellammareban* azóta fővárosi magángyűjteményből közgyűjteménybe került.) Ha pedig, ezek után, megfejtésre érdemes témáját a *Halászatéval* és a *Castellammare di Stabiáéval* megkíséreljük egybevetni, egykönnyen arra a megállapításra juthatunk, hogy ez a város a Nápolyi-öböl keleti végében, háttérben a Vezúvval, s a festői szépségű tengerpart meghatározó jelentőségű volt Csontváry pályáján, különösképpen művészeti elhivatás-tudatát tekintve.

De mit is ábrázol tulajdonképpen a *Titokzatos sziget*? Egy provinciális milióbe helyezett, Csontváry festészetében szokatlannak tűnő, groteszk rokkó jelentet, zenélő, táncoló figurákkal, színpadszerű elrendezésben, s a háttérben a fák sűrűjéből kibontakozó két toronnyal? Kevésbé valószínű, hogy – akár meg volt elégedve a művész a scenírozással, akár nem – mindössze ilyesmire lenne szó. Csontváry festésze ugyanis, legalábbis a *Baalbekkel* és a körébe vonható festményekkel bezárólag, miközben egyre magasabbra ívelő pályát fut be, a motívumokból (kő, oszlop, fa, kapu stb.) és a feldolgozásaikból kikövetkeztethetően egy szavakkal nehezen körülírható belső út meglepő gyorsasággal emelkedő állomásait is tükrözi, míg nem a *Baalbekben*, a két cédrus-festményen és az *Áldozti kőn* (*Attila kövén*) ennek a belső útnak pontosan leolvasható magaslati pontjaira hág. E nézőpontból közelítve a *Titokzatos sziget* nyomában más arculatot ölt, mint aminőt első pillantásra netán feltételezhetünk. A különös jelenet központi részén, a kulisszaszerű építmény tetején ugyanis egy számár (számárbórbe öltözött, bújtatott figura) és egy hosszú, nyílszerű tárgyat szorongató emberi alak egymás kezét fogva groteszk táncot lejt, miközben alattuk – a jelenet mintha egy színes filmből kivágott kocka volna – háromtagú lovascsoport vágatja látható.

Ez a témájában, színkezelésében ugyancsak különös jelenet álom-éberálomszerűnek tűnik, de talán nem megfejtethetetlenek, figyelembe véve, hogy Csontváry messia-

*A Nagyházi Galéria 1995. szeptember-októberi aukciós kiállításán szerepelt egy *Görög sziget* elnevezésű, kisméretű Csontváry-festmény, amely – amennyiben egyes Csontváry-festmények motívumai között összefüggést tételezünk fel – a *Titokzatos szigetnek* még csak nem is vázlata, mindössze szunnyadó képölete lehet.

nisztikus elhivatástudata a fénnel, a nappal, a „napszínkel” állt összefüggésben, nemcsak festészetileg, hanem – írásaiból kiolvashatóan – a belső átélés mítosszá, misztérium-má fokozott szintjén is.

Emberből – Luciusnak hívták – számárrá vedlett hőse van a II. században élt Apuleius ismert, mások által is feldolgozott ún. Ízisz-regényének, az *Aranyszamárnak*, amelynek befejező részében Ízisz istennő Luciust beavatási szertartás során visszaváltoztatja emberré, s Lucius a beavatási szertartás, „szellemi születésnapja” végeztével a napistennel egyesül, istenné lesz (vö. Reinhold Merkelbach: *Roman und Mysticism in der Antike*, München und Berlin, 1962). A szertartást végző főpap neve – nincsen benne semmi meglepő – ugyanaz, mint a perzsa napistené: Mithrász, aki Luciust beavatja az éjszaka titkaiba is. Az ilyesféle beavatási szertartás római kori ábrázolásokról is ismert, zenével, táncsal végződik. Az Apuleius által megörökített jelenet valójában a kora tavasszal tartott ún. *Navigium Isidis*szel állt összefüggésben, amely a magyar régészet történetéből is ismert orientalista, Franz Cumont szerint a római császárkorban a birodalom egész területén általánosan elterjedt volt.

Eszerint – mondhatjuk az irodalmi forrásra támaszkodva – egy ilyenféle, kisszerű, provinciális miliőbe képzelte és burleszk *Navigium Isidis* (Ízisz-hajó ünnep) végső jeleneteibe avatja be a szemlélőt Csontváry, s eközben – metaforikusan – a belső út további szakasza is világosan, tévedhetetlenül kirajzolódik előtte. A vágató lovasok ugyanis jelképesen a haladásra, az úton levésre, a folyamat helyes irányú menetére utalhatnak. A felfénylő, kideríthetetlen fényforrással megvilágított filmkocka ilyesmire, a nappal, a fénnel való azonosulásra mutathat, ami annál inkább valószínűsíthető, mivel a festményen az oldalról beeső természetes fény alkony közeledtére enged következtetni.

Ezek után mit kezdhetünk a két további Castellammare-képpel? A *Világító éjeleve* az *éjszakai* megvilágítású öböl nyugalmas képét mutatja. A *Castellammare di Stabia* kétke-rekű kordéját – egy csacsi húzza (hátán egy paprikajancsi-szerű, billegő nyakú bábu!), a kordé belsejében álló helyzetben férfi figura látható, akivel ezek szerint igencsak lasacsakán ballaghat a számár húzta bérkocsi. A szomszédos

épület erkélyén egy férfi álldogál, ki tudja, mire figyel. A tenger háborgó hullámai félelmet keltő örvényléssel csapdossák a partot, a vitorlás hajók lélekvesztőként imbolyognak a hullámok tetején. Ezt a nyilván fontosnak tartott festményét a helyszín és az év – 1902 – megjelölésével látta el Csontváry.

A *Halászat Castellammareban* című, a Hatvany-gyűjteményből megmenekített és idehaza megőrzött festményen maga a festő, Csontváry útra készül, lovát patkoltatja éppen, maga útiköpenyben, barettel a fején, s az egyik boltíves nyílásból (igazán különös egy kovácsműhely!) előbukkanó lova kantárját fogja. Előtte a téren gyermekek, akik széles nekirugaszkodással körtáncszerű játékba kezdenek, talán még egy körfigura is kibontakozhat belőle idővel. A festő (ismét) útra indul tehát – 1902-t írunk, s mire útja végére ér majd (legalábbis azénak, amit a Hang kijelölt számára), néhány évvel később, a *Zarándoklás*on a körkörös figuráció kézsre sikerülten övezi a faóriást, s micsoda mesterien megoldva, az Egy s a Kettő rejtélyesen egymáshoz illeszkedő sorával, a faóriás előtt pedig egy lópárossal zárva az ünneplés szertartást avagy misztériumot.

Ilyen átváltozások, metamorfózisok mennek tehát végbe Csontváry festészetében (Apuleius regényének is eredetileg *Átváltozások* a címe), egyetlen, nagyobb és nagyobb lélegzetű folyamat kivételéseiként, tárgyiasításaiként, látványszerűen ugyan, de mégsem egészen, sőt mintha a ki tudja-hogyan felidézett éberálm jeleneteire emlékeztető felfogásban megoldva. A *Titokzatos sziget* jelenetpárosa (táncoló pár, lovasok) – más oldalról közelítve hozzá – mindenképpen dionüszoszi ihletésre vall, s ennek is kettős arculatára: az apuleiusi számárképben tetszelgő jelenidejűségére (Merkelbach szerinti értelmezésben az Ízisz nélküli élet elviselhetlenségére), valamint a jövőt felvillantó arculatára, amely fénylő színeivel, alakot cserélt jelképes motívumaival valóban előre, a végső cél (görögül: *telosz*) irányába mutat. Ez az irányultság a Nappal, a Fénnel, a Tökéletes-séggel való azonosulásnak, egyesülésnek – metaforikusan értve – kifejezőbb és teljesebb megnyilatkozását vetíti előre, úgy, ahogyan az a *Baalbeken* és társképein majdan festői formát ölt.



